

TUDOMÁNY ÉS TEOLÓGIA
GAÁL BOTOND
A TUDOMÁNYOK GRÁNITKÖVEI

EMLÉKKÖTET

**Hatvani István születésének 300. évfordulóján
és a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
alapításának 25. évében**

GAÁL BOTOND

A TUDOMÁNYOK GRÁNITKÖVEI

**A Debreceni Református Kollégium,
a Magyar Tudományos Akadémia
és a Debreceni Egyetem
közös szolgálata a nemzeti előmenetelért**

Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen
2018

GAÁL BOTOND
A TUDOMÁNYOK GRÁNITKÖVEI

EMLÉKKÖTET

Hatvani István születésének 300. évfordulóján
és a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
alapításának 25. évében

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való
sokszorosítás jogát is.

ISBN 978-963-88961-8-6

Kiadja:
Hatvani István Teológiai Kutatóközpont
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2018

Könyvterv és tördelés: Tímár Tamás
Készült a Kapitális Nyomdában
Felelős vezető: ifj. Kapusi József
Debrecen, 2018

ELŐSZÓ

Egy különleges sorozat ötödik kötetét tartja kezében az olvasó. Jeles évfordulók kapcsán született, tartalmilag pedig fajsúlyos és tanulságos történeti tényekről szól. Mindhárom fejezete Debrecenhez kötődik, elsősorban a Debreceni Kollégiumhoz. Címét nem hangzatos kifejezésnek szántam, csupán egy Baltazar-idézetből kölcsönöztem a kifejező „gránitkövek” szót. Már az elején szeretném azt is megemlíteni, hogy a címlapon felsorolt három intézmény igen jelentős szerepet játszott az életemben, és a velük való kapcsolatom mindmáig megmaradt. A Debreceni Kollégium diákja és tanára voltam, a Debreceni Egyetemen tanultam matematikát és fizikát, a Magyar Tudományos Akadémia pedig tudományos munkásságomat doktori címmel ismerte el. E kis könyvvel az Alma Materem kivételes jelentőségét szeretném bemutatni sajátosan egyedi szellemi környezetemben.

Előre tettük a Hatvani Istvánról szóló megemlékezésünket. Születésének 300. évében vagyunk. Debrecen nagy történelmi alakja ő, akinek emlékét a város is és annak Kollégiuma, valamint Egyeteme híven őrzi. Mint általában a nagy emberekről, róla is legendák sokasága maradt fenn, melyek a diákok emlékezetében

bővültek, szépültek. Arany János is hallotta ezeket és közel száz évvel később versben örökítette meg. Jókai novellát írt a Magyar Faust-ról. Korunkban is megbecsülés övezi Hatvani nevét mind a tanárok, mind pedig a hallgatók körében. A Debreceni Egyetem 1971-ben róla mintázva készítette el Varga Imre neves művésszel *A professzor* című ülő-gondolkodó szobrot, amely közvetlenül az épület melletti tölgyfa alatt emlékezteti az arra járó egyetemi polgárokat, hogy tudomány-ihlette helyen jár. A Természettudományi Kar 1986-ban a dékáni tanácstermébe domborművet készíttetett róla, az Egyetem egésze pedig 1997-ben a különleges képességekkel megáldott hallgatók számára létrehozta a Hatvani István Szakkollégiumot, amely tudás és értékközpontú tehetségműhelyként gazdagítja az intézmény kutatói munkáját. Hatvani polihisztori személye alkalmas arra is, hogy jól jelképezze az interdiszciplináris tudományművelést, ezért gyűlhetnek össze az ő neve alatt valamennyi egyetemi fakultás többletre vágyó fiatal tehetségei. Hatvani ugyanis jó matematikus, fizikus, kémikus, orvos, botanikus, gyógyszerész, csillagász, tudományfilozófus volt egy személyben, s ha mindehhez hozzávesszük, hogy korának igen jelentős református teológusa is volt, akkor nyomban érthető, miért emlékezik meg róla a TUDOMÁNY ÉS TEOLÓGIA sorozat. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) Rendszeres Teológiai Tanszéke éppen 25 évvel ezelőtt, 1993-ban indította útjára a Hatvani István Teológiai Kutatóközpontot, amely a HITEK mozaikszóval vált ismertté.

Összefoglalóan, Hatvani István tudós egyénisége úgy tárul elénk a maga teljességében, ha együtt vesszük figyelembe az ő természettudományi ismeretét, teológiai tudását és hitéletéből adódó reformátori szemléletét. – Hatvani kitűnő orvos is volt, ezért kiváló alkalom kínálkozik a debreceni orvoskar 100 éves születésnapjának említésére is.

A kötet derekas részében arról olvasunk örövendes tényeket, hogy Hatvani méltó utódai, a Debreceni Kollégium híres professzorai miként szorgalmazták, erősítették a Magyar Tudós Társaság (1845-től Magyar Tudományos Akadémia – MTA) létrehívását, illetve tudományos felkészültségükkel hogyan és miben járultak hozzá az MTA tekintélyéhez. Ha ezt a gondolatot megfordítjuk, akkor úgy is fogalmazhatunk: a Debreceni Kollégium tudományos erejét oly módon is be lehet mutatni, hogy föltárjuk az MTA-val való kapcsolatát. Egyáltalán hányan voltak és kik voltak azok, akik az Akadémiához való kötődést biztosították? Az erről szóló tanulmányban felsorolva találjuk az akadémikus professzorokat, majd pedig mindazokat, akik a Kollégiumban nevelkedtek és szerteágazó területeken akadémiai tagok, illetve akadémiai doktorok lettek. Meglepődve láthatjuk, hogy az összesített szám száz körül van. Talán az is érdekes, hogy Sárvári Pál és Budai Ézsaiás akadémikusok még Hatvani-tanítványok voltak, így a nagy mester személye – még ha vékony történelmi szálakkal is – összekapcsolható a magyar tudósok legtekintélyesebb közösségével. – Látva az

Akadémiához kötődő kiválóságainkat, egy különös témát is megemlítnék. Bizonyára jó szándék vezette azokat, akik három évvel ezelőtt a Debreceni Kollégiumban készítettek egy olyan táblát, amelyre a Kollégium száz leghíresebb diákjának nevét írták föl. Nem tudom, kik voltak a javaslattevők és milyen grémium hagyta jóvá a névsort. Én magam ilyen zárt számú híres diák-névsort nem készítettem volna a nyilvánosság számára, mert óhatatlanul is ilyen vagy olyan megítélés tárgyává válhat. Csupán egy-két példát említve, a sportolók között hiányzik Hódos Imre, városunk akkori egyetlen olimpiai bajnoka (birkózás), s ugyancsak hiányzik Fenyvesi Csaba háromszoros olimpiai bajnokunk (vívás). Mindketten a Kollégium diákjai voltak, családjuk és iskolatársaik gyakran látogatják a Kollégiumot. Mit gondolhatnak? Ezt feltétlenül javítani szükséges! A Kollégium és az Akadémia kapcsolatát nézve, e könyvecskében található tanulmány is a száz híres diákból álló névsort feltétlenül relatívvá teszi. Ki számít híresnek? Mennyire és miként híres? Vagy mennyire járult hozzá a nemzeti kultúra és tudományművelés szolgálatához? Ezt nagyon nehéz és fölöttébb bajos egy táblán bemutatni, mert a névsor bizonyos mértékig a táblakészítők szubjektív megítélésének tárgya. Ezért változhat! A tábla pedig kritikának van kitéve. Ilyenkor jönnek elő a miért kérdések? Jogosan! A magyar ökológiai tudományos élet úttörője, intézetalapító akadémikus professzor is a Kollégium diákja volt, de nem látjuk a nevét. Van olyan kollégiumi diák is, akinek 2015-ben Budapesten szobrot állítottak, de

nincs rajta a táblán. Az akadémikusok felülírják ezt a táblát, ugyanis ők egy magasabb fórumon mérettek meg. Jelentőségüket egy másik kor másként fogja értékelni.

Amikor a Debreceni Egyetemet létrehívták 1912-ben, az építés történetéből egyértelműen látszik, hogy a város a Debreceni Kollégium érdemei alapján kapta egyetemét. Az építéshez a pénzt a magyar állam és a Tiszántúli Református Egyházkerület biztosította, a földterületet pedig Debrecen városa. Ezek hatalmas értékű hozzájárulások voltak. Viszont a szellemi alapot a Debreceni Kollégium adta, elsősorban tudós tanárai és könyvtára révén. Amikor már eldőlt, hogy az új egyetem a Kollégium iránti hálából a díszparkban négy reformátor szobrát kívánja felállítani, és a főépület külső-belső építése pedig 1931-ben a befejezéshez közeledett, a kultuszminisztérium közvetett úton megkérdezte az összes akkori debreceni professzort: kiknek a nevét óhajtják a díszudvaron megörökíteni. Nagyon tarka javaslat-sokaság keletkezett, mire válaszul Szily Kálmán államtitkár határozottan leszögezte, hogy csak a Debreceni Kollégiumhoz és a városhoz vagy Hajdú-vármegyéhez kötődő személyek jöhetnek számításba. Szily Kálmán bölcsen döntött, és akkor csak 14 név kiírását engedélyezte, döntési szabadságot hagyva az utókornak. Ma a 25 kazettában már 23 név van. A mai kor tanárai és hallgatói többekről már alig

tudnak valamit. E könyv harmadik fejezetében meg tudjuk, kik ők és hogyan kerültek oda. A panteonban olvasható nevek mind kötődnek a Debreceni Kollégiumhoz, ráadásul huszonegyen diákként is ide jártak. Ez is a Debreceni Református Kollégium történelmi jelentőségét emeli magasra. Néhányan akadémiai tagok is voltak, akiknek az életrajzát – a tanulmány egységének megőrzése végett – mindkét tanulmányban közöljük, az előzőben kissé bővebben.

A kötet hátlapján látszik a HITEK által szervezett országos konferenciák központi témája. A felsorolt első öt konferencia anyagát különböző folyóiratokban közzeltük, a következő négyet pedig a TUDOMÁNY ÉS TEOLÓGIA sorozatban jelentettük meg. Úgy tűnik, a most megjelenő ötödik kötet egyfajta zárókötet lesz, amelyet a DRHE engedélyével adunk közre. Ha később lennének olyanok, akik folytatnák majd a természettudósok és teológusok párbeszédét, annak szívből örülnénk, és már most előre hálánkat fejezzük ki Végh László fizikus szervezőtárs barátommal együtt.

E kötet megjelentetését támogatta Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, az MTA Debreceni Területi Bizottsága (DAB) és a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiuma. A szerző ezúton mond köszönetet a támogatásukért.

Ez a kis könyv szolgáljon azok dicséretére, akik intellektuális teljesítményükkel, szakadatlan szorgalmukkal és magas minőségre törekvő életükkel a Debreceni Református Kollégiumot valóban szellemi-lelki fellegvárrá igyekeztek tenni, s ez által magyar hazánk felemelkedését szolgálták.

Debrecen, 2018. május-június havában

A szerző

A professzor (Varga Imre alkotása, 1971)

HATVANI ISTVÁN SZELLEMI ÖRÖKSÉGE

**Háromszáz éve született
a Debreceni Kollégium legnagyobb polihisztorja**

Hatvani helye a magyar tudománytörténetben

Aki a Debreceni Kollégium tudománytörténeti múltjába szakszemmel beletekint, annak eléggé egyértelműen rajzolódik ki, hogy ez a nagytekintélyű iskolaközpont a négyszáznyolcvan éves története során háromszor is válhatott volna egyetemmé. Azért, mert bizonyos időszakokban olyan képességű és tudású tanártársak dolgoztak együtt, akik valóban egyetemi színvonalat képviseltek az akkori európai felsőoktatás mércéjével mérve. Először az 1660-as és 1670-es évekre gondolhatunk, amikor Komáromi Csipkés György, Martonfalvi Tóth György, Lisznyai Kovács Pál, Szilágyi Tönkő Márton tanítottak Debrecenben. A második ilyen „erős korszak” volt a 18. század közepe és második fele, amikor a Maróthi György által megindított felé felívelő pályán együtt dolgozhattak Piskárkosi Szilágyi Sámuel, Szathmári Paksi István, Hatvani István

és Sinai Miklós. A városban élt és dolgozott ekkor Weszprémi István is. Közülük is kiemelkedik Hatvani, akinek személye meghatározta az egész Kollégium tekintélyét. Harmadik ilyen kedvező helyzet a 19. század 20-as, 30-as és 40-es éveiben alakult ki, ugyanis ekkor tanítottak itt Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc, Péczely József, Lugossy József, Csécsi Nagy Imre, Vecsei József, Szűcs István, akiket mind tagjai sorába választott a Magyar Tudós Társaság, illetve a Magyar Tudományos Akadémia. Kár, hogy ez a helyzet nem fordította jobbra a Kollégium sorsát. Az utókor számára szinte elszalasztott alkalomnak tűnik, de az akkori magyarországi helyzetet ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy a bécsi udvarhoz hű emberek, főként főurak és katolikus főpapok valósággal rettegtek egy feltörekvő protestáns szellemi központ veszélyes létrejöttétől.¹ Mi most ebbe a majdnem kétszázados történelmi folyamatba ágyazódva gondolkodunk, és kiszemeljük belőle Hatvani Istvánt, aki a Debreceni Kollégium történetében a legnagyobb polihisztorként emelkedik a magasba. Róla szeretnénk megemlékezni születésének 300. évében. Előbb áttekintjük röviden az életútját, majd rátérünk tudománytörténeti jelentőségére.

---

1 Az államtanácsi ülésen és a magyar országgyűlésben, a 19. század első évtizedeiben arról folyt heves vita, hogy a német vagy a magyar nyelv legyen a hivatalos nyelv hazánkban. A hozzászólók felszólalásából tűnik ki, miként viseltettek egyesek a magyar kálvinistákkal szemben. Félelmetes és megdöbbentő! Vö. Gaál Botond: Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. In: Kálvini ébresztése. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2010. 147–148. Lásd még az 51. lábjegyzetet.

A felvidéki Rimaszombaton született 1718. november 21-én. A szülei nemesek voltak, édesanyja Meszter Judit, édesapja pedig Hatvani Gergely könyvkötő mester. A helyi iskola a Debreceni Református Kollégium partikulájaként működött. Tizenöt éves koráig itt végezte osztályait, de maga is látta, hogy tanulmányainak folytatására magasabb színvonalú helyet kellene találnia. A vágyott hely a Debreceni Kollégium volt, de előbb Losoncra ment, majd Kecskemétre, és már húszéves volt, amikor végre jelentkezett Debrecen híres iskolájába. Nem jutott be azonnal, mert abban az évben nem volt férőhely az ún. tógátus diákok számára. Hatvani ugyanis már felsőoktatási szintű hallgatóként jelentkezett 1738-ban, de ekkor ezek számára nem volt férőhely, ezért egy évvel későbbre nyert felvételt. 1739-ben azonban kitört a pestis járvány Debrecenben, majdnem tízezer embert vitt el. Így hatvani számára csak 1741-ben nyílt meg a lehetőség a debreceni tanulmányokra. Időközben Losoncon és Komáromban tanított. A Debreceni Kollégiumban az idősebb tanárok mellett hallgathatta Maróthi Györgyöt és Szilágyi Sámuelét. Ekkor érezte igazából a tudományok friss levegőjét. A mélyhitű, istenfélő fiatal csendesén szívta magába a tudást, s olyannyira gyarapodott az ismeretekben, hogy csakhamar a felső osztályok tanítását is reá bízták. Az ő személyisége valami titokzatosat rejthetett magában. Maróthi már 14 évesen elérte a felsőfokú szintet, Hatvani elméje

viszont kitartó türelemmel gyűjtötte magába a tudást, és igazából csak 23 éves korában kezdett hozzá a felsőszintű tudományokhoz. Később Arany János esetében tapasztalunk hasonló jelenséget. Hatvani is csendes lélekkel, gyorsan és biztosan haladt fölfelé, így lett a retorikai és logikai osztály köztanítója. Tudása egyre nyilvánvalóbbá vált. Saját költségén és Debrecen város kiegészítő adományával 1746 tavaszán Baselbe utazott. Itt aztán tehetsége és képessége robbanásszerűen bontakozott ki. Sorsát okosan rendezte, mint aki bensejében érezte tehetségét és tisztában volt a képességeivel. Még 1746-ban beiratkozott az orvosi fakultásra, miközben teológiát tanult, és 1747-ben már meg is szerezte a lelkészi oklevelét, egy hónappal később pedig a teológiai doktorátust. Mindeközben elmélyülve az orvostudományokban 1748 márciusában már az orvosdoktori értekezését is benyújtotta *De aestimatione morborum cum facie* címmel, azaz a *betegségeknek az emberi arcról való felismerése* témakörben. Meg is védte. Bámulatos teljesítményét Debrecenből is árgus szemekkel figyelték, és már 1747-ben meghívták a Kollégium tanárává, mégpedig a matematika, a filozófia és a kísérleti fizika tantárgyak tanszékére. Közben a Zürichi Egyetemre is ellátogatott neves professzorokhoz, és még a svájci tartózkodása idején hozzáfogott a matematika kellően magas szintű elsajátításához. Különösen is Johann és Daniel Bernoulli (apa és fia) tudós tanároktól tanult sokat. Még 1748-ban elutazott Hollandiába, ahol az utrechti és leideni egyetemeken gyarapította

tudását, elsősorban fizikából és matematikából. Rövid idő alatt hatalmas mennyiségű ismeretanyagot sajátított el. Minkét egyetem marasztalta, de a felkínált professzori állást nem fogadta el, mert a küldő egyháza és nemzete javát szerette volna szolgálni a megszerzett tudásával. Egyik életrajzi töredékében erről így vallott: „... jobban szerettem gyászos helyzetben levő egyházunkat és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazánkban, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését.”² Megrakodva könyvekkel és természettudományi kísérleti eszközökkel 1748 karácsonyán ért Debrecenbe, és 1749. január 17-én foglalta el tanári állását a *De matheseos utilitate in theologia ac in physica necessitate* című székfoglalójával. E beszéde ragyogóan tükrözi azt a széleskörű interdiszciplináris tudást, amely annak a kornak a polihisztóri eszményvilágához tartozott: *A matematika haszna a teológiában és annak a fizikában való szükségessége*. Egy igazi magyar református tudós érkezett haza, és kezdte meg tanári szolgálatát, mellyel felvirágoztatta a Debreceni Kollégiumot.³

2 Vö. Tóth Béla: A Kollégium története a XVIII. században. In: A Debreceni Református Kollégium története. MORE Sajtóosztály, Budapest, 1988. 101. Tóth Béla az idősb Révész Imre 1871-ben, a Vasárnapi Újságban megjelent cikkére hivatkozik.

3 Hatvani István életútját aránylag jól lehet követni az 1752-ben készített latin nyelvű önéletrajzából, mely az adatok tárházát jelenti. Két évvel később még kiegészítette, főként az oktatott tárgyakat sorolja fel és a legvégén csak röviden utal az 1757-ben megjelent *Introductio-ra*, melyet a következő szakaszban mutatunk be. Vö. Dr. Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei 1718–1786. Studium Könyvkiadó, Debrecen, 1931. 186–216.

Hatvani István bámulatos szellemi képessége az ekkori szűk három éves peregrinus útján bontakozott ki. Figyelmét nem csupán egy területre összpontosította, hanem a korabeli tudományok szinte valamennyi ágát lényegileg fölfogta, megtanulta. Hatvanit a népe, nemzete sorsa mélyen aggasztotta, ezért hazajöve hozta magával mindazt a tudományt, amelyet a nyugati világban magába szívhatott. Tisztában volt azzal, hol van a tudomány, a kultúra forrása, s ő ennek megfelelően élte meg a maga szellemi függetlenségét a professzorsága alatt. Hatvani lelkének egyik felével itthon volt, másik felével a nyugati szellemi, tudományos életet kémlelte.⁴ Tudósként eredeti egyéniség volt, igazi polihisztor. Nemcsak átfogó tudása imponáló, hanem munkásságának részletei is megkapó mélységről árulkodnak. Amihez hozzányúlt a tudományban, azt komolyan művelte és tanította. Ismerte korának egész teológiai és természetfilozófiai irodalmát. Különleges tehetsége lehetővé tette számára, hogy a leginkább mérvadó tudósok, személyiségek munkái alapján tájékozódjék az ismeretszerzésben. Teológiájában karakteresen református, de sokat tanult John H. Wincklertől és William Derhamtól; az előbbitől

theologia naturalist, az utóbbtól ún. *fizikoteológiát*.⁵ Egyiket sem követte azonban szolgálai módon. A filozófiában Johann Gottlieb Heineccius (Heinecke), a matematikában Johann Friedrich Weidler műveit használta forrásként. Hogy a különböző természettudományi ágak akkori ismeretanyagából mit és mennyit tudott Hatvani, csak becsülni tudjuk részben az itt-ott fennmaradt tantárgyfelosztásokból, jobbára azonban az *Introductio ad principia philosophiae solidoris* híres főművéből. Ebből is inkább következtetni tudunk. A természettudományos ismeretei szempontjából számára mérvadók voltak Huyghens, Newton, Leibniz, Wolff, Boerhaave, S'Gravesande, Musschenbroek, Johann és Daniel Bernoulli, Maupertuis és Euler.⁶ Ezek a nevek egyben minősítik is Hatvanit, hiszen kitűnik, hogy a legjelesebbekre figyelt. Őket matematikusnak és filozófusnak nevezi,⁷ mert a fizikus szó az orvosok számára volt fenntartva/lefoglalva abban a korban. Kitűnik az is, hogy jól ismerhette Euklidész jelentőségét.⁸

5 Vö. Debrecen története – 2. kötet. Debrecen, 1981. 398.

6 Ezek a nevek és még megannyi korabeli mérvadó tudósé igen gyakran olvashatóak Hatvani főművében: *Introductio ad principia philosophiae solidoris*, conscripta a Stephano Hatvani. Debrecen, Kállai György szedése, 1757. Magyarra fordította Tóth Péter *Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe* címmel. Kiadta a Debreceni Akadémiai Bizottság, Debrecen Városi Tanács és a Debreceni Református Kollégium, Budapest, 1990. (Továbbiakban: Hatvani: *Introductio*.)

7 Vö. Hatvani: *Introductio*, i.m. 21–22.

8 Vö. Hatvani: *Introductio*. Praefatio, X. Szabó Árpád nyomán Euklidész nevét nem Eukleidész formában használjuk, mert a szócsalád nem követte a görögös írásmódot. Pl. euklideszi geometria.

4 Pintér Ákos matematikus professzor 2008-ban a Kollégium Oratoriumában úgy jellemezte Hatvani István tudós képességét: ha Nyugaton maradt volna, ma valószínűleg olyanok között említenék a nevét, mint Euler vagy a Bernoulliak.

Tanított teológiát, filozófiát, ontológiát, kozmológiát, matematikát, kísérleti fizikát. Ez utóbbi magában foglalta a kémiát, botanikát, orvosi „fiziológiát” (Hatvani szóhasználata), földrajzot, hidrosztatikát, mechanikát, asztronómiát és az elektromosság addigi eredményeit.⁹ A hazai tudományos életben különös megbecsülést övezte.¹⁰ Tudását itthon csodálták, személyét mérhetetlen tisztelettel vették körül. Emlékét a tanítványai szívük mélyen őrizték és adták tovább a következő nemzedékeknek. Majdnem száz évvel később Arany János és Jókai Mór is ezt a láthatatlan szellemi hatást érezte és örökítette meg. Aranyak bizonyosan hihetünk, mert az igazi professzort akarta soraival bemutatni: „*S mi a természet zára, nyitja? Isten-dicsőségű tanítja.*”¹¹

Székfoglaló európai szinten

Hatvani tehát idehozta Európát és ezzel a Debreceni Kollégiumot európai színvonalra emelte.¹² Amikor

9 A felsorolt tantárgyak részletesebb ismertetését lásd: Debrecen története, i.m. 398.

10 Vö. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 565-566.

11 Arany János: Hatvani. A vers két utolsó sorát idéztük.

12 Vö. Gaál Botond: *Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban*. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012. 30-36. Ugyanennek a könyvnek a szaktárgyi elemzésekor látható, hogy Hatvani szinte valamennyi tudományterületen és tudományágban magas színvonalon oktatott.

1749-ben elmondta tanári székfoglaló beszédét, nem csupán elméleti ismereteket tárt a hallgatósága elé, hanem arról beszélt, miként kell, illetve lehet a matematikát használni a teológiában és a fizikában. E három terület együttes említése is az ő széles látókörű programjába enged betekintést. Őt mélyen foglalkoztatta Isten végtelen hatalmának és szeretetének megértése, s ezt akarta elősegíteni, illetve szemléltetni a hiperbola aszimptotájával, a lánctörtekkel és a végtelen sorokkal. Jól tudta, hogy maguk a nagy reformátorok, Luther, Melancthon és Kálvin mennyire sokra becsülték a matematikát, de akiknél ő is tanult Nyugaton, azok is a protestáns nyitottságot képviselték,¹³ s ezért említi a székfoglalójában: „*Et tandem quid aliud ipse Deus facit: quam perpetuo geometrei.*” Azaz, *maga Isten is mi mást tesz, mint folyvást „geometrizál”*.¹⁴ Ez a mondat ráadásul a szelíd, tudós ember ragyogó humorára, derűs lelki világára is vall. Minden bizonyosan ő is látta, hogy a 18. századi Európában a tudományok művelését a reformációt közvetlenül megelőző időkben újból fölfedezett euklideszi *more geometrico* szemlélet hatotta át. Ez azt jelentette, hogy bármilyen területet művelünk is, azt csak jól megépített alapokra építhetjük.¹⁵ Ez a

13 Vö. Gaál Botond: *A reformáció lényege. Újkori modellváltás a keresztyén gondolkodás történetében*. Karakter 1517 Könyvesbolt, Debrecen, 2017. 33-35.

14 Vö. Dr. Lósy-Schmidt Ede: *Hatvani István élete és művei 1718-1786*. I.m. 83. A fordítás tőlem [G. B.] A latin szövegben a *geometrei* szó görög betűkkel van írva.

15 Vö. Gaál Botond: *Zárt világ felnyitása*. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 35-49.

szemlélet alaposan elgondolkodtat bennünket, a kései utódokat, beleértve a teológusokat is, és figyelmezteti bármelyik kor emberét a becsületes, fegyelmezett tudományművelés szabályára. Varga Imre nem véletlenül gondolt rá, amikor a Debreceni Egyetem kérésére Hatvaniról mintázta *A professzor* című remek szobrát. A nagy tölgyfa alatti ülő szobor ezt súgja oda az arra járó egyetemi polgároknak.

A debreceni tudományos környezet

Ha a Debreceni Kollégium tudományos jelentőségéről szeretnénk még többet tudni, éppen Hatvani kapcsán érdemes beletekinteni a 18. század 40-es éveitől kezdődő korszak szellemi életébe, különös tekintettel a teológia szerepére. Így értjük meg jobban, mi a titka az akkori debreceni fejlődésnek, s ugyanakkor miként kapcsolódik a cívis város az európai szellemi élet főáramához. Igen bonyolult időszakról van szó. Ekkor vannak feljövőben a természettudományok, s ez határozza meg a Kollégium munkáját is. Ezekben az évtizedekben lépnek színre a már említett nagy tanárok, Maróthi György, Piskárcskosi Szilágyi Sámuel, Sinai Miklós és Hatvani István. 1752-től itt tanít Varjas János, a neves hebraista teológus, 1760-tól pedig Szathmári Paksi Istvánt választották a történelem és rendszeres teológiai tanszékre. A városban ekkor működik Wespri István, a híres orvos. Valósággal ez egy erős professzori kar! Akár orvoskarral is ki lehetett volna

egészíteni a Kollégiumban folyó magas szintű képzést. A teológiai tanszékek tanárai viszont, és az egyházi vezetők is, szinte a háttérből figyelték a fejleményeket. Ekkor ugyanis a befolyásos filozófiai áramlatokat nem a teológusok, hanem a természettudósok teszik félre. A Szilágyi Tönkö Márton által évtizedekkel korábban bevezetett kartézianus tudományművelés helyett Maróthi György a Christian Wolff-féle logikai elveket részesíti előnyben. Aztán jön Hatvani és Európában elsőként teszi félre Wolff eszméit. Ez azért nagy szó, mert Euler, Németország „matematikai fejedelme” sem mert ellene mondani Wolffnak, a kor „filozófiai pápájának”. Hatvani megtette! Határozottan kiállt a Newton által képviselt *tapasztalás-kísérletezés-következtetés* módszere mellett, ezt tartotta helyesnek. Amikor ezt hangsúlyozzuk, azt is meg kell említenünk, hogy Hatvani Newtontól sem fogadott el mindent, nevezetesen a vallási nézeteit. Ő teológusként megmaradt a biblikus szemlélet mellett. Ugyanakkor azt sem fogadta el Newtontól, hogy az abszolút tér és abszolút idő bevezetésekor Isten mindenütt jelenvalóságát és örökkévalóságát összekötötte a térrel és az idővel. Ezzel ugyanis összeolvasztható lett volna számára a hit igazsága és a tudomány igazsága, amelyeket ő önálló tudatformáknak tartott. Mivel ekkor a sokféle teológiai irányzat is keveredik, a természettudósok, illetve a természettudományokban is jártas teológusok pedig érvényesítik a tudományművelés legújabb newtoni gondolkodásmódját, azaz használják az emberi értelem ajándékait anélkül, hogy bármilyen filozófiának is kedveznének.

Ezt a korszakot a teológiatörténetben egyetemesen „racionalista ortodoxia” névvel jelölték meg. Bár mai szemmel ezt nem tartjuk teljesen helyes kifejezésnek, főként az idejétmúlt kartézianus íze miatt, a megjelölést mégis át vesszük és némi magyarázatot fűzünk hozzá. Gyakorlatilag ez egyrészt a biblikus elkötelezettség, másrészt a modern természettudományos szemlélet együttes érvényesítését jelenti, amennyire ezt a teológusok össze tudták egyeztetni. Ez nem sokakra volt jellemző. Szilágyi Sámuel és Hatvani István azonban e tekintetben jó példaként szolgáltak. Más országos hatású teológusokat ekkor nem igen termett a debreceni szellemi élet. Ha az egyházi vezetőket, illetve a teológiában jártas egyházi közvéleményt vesszük szemügyre, rájuk nézve szerencsésebb lett volna az „intellektuális ortodoxia” kifejezés, ha pedig a magasan művelt természettudósokra, Hatvaniékra gondolunk, találhatóbb lett volna a „tudományos ortodoxia” megjelölés. Hatvani István ugyanis remekül eligazodott az európai szellemi életben, illetve bekapcsolta a Debreceni Kollégiumot ebbe a nagy európai tudományművelési áramba. Ugyanakkor jól látta a hazai helyzetet is, talán még jobban, mint az akkori egyházi vezetők. Minden erejével azon volt, hogy a lehető legjobban segítse a református egyházi életet, emelje annak színvonalát, s ezzel a magyar nemzet előmenetelét szolgálja. Röviden ezt is bemutatjuk, mert ez is hozzátartozik az igazi Hatvani-képhez, az ő rendkívüli egyéniségéhez.

A teológiai tudás is minősít

Egy darabig Hatvanival egy időben volt tanár a kivételes képességekkel megáldott Szilágyi Sámuel, de őt inkább a csillagászat, a fizika és a nyelvek érdekelték jobban, majd az egyházkormányzásra fordította idejét. Párhuzamos tanártársként Szathmári Paksi István aránylag sokáig, 1759-től 31 éven át volt a dogmatika professzora, de időközben, már 1764-től püspökhelyettesi, majd 1785-től püspöki tisztséget is vállalt, s így neki sem jutott elég ideje a teológia művelésére. Mindketten jó képességű emberek voltak, de sem Piskárkosi Szilágyi Sámuel, sem pedig Szathmári Paksi István nem érzékelte, hogy a professzorság nem valamilyen mellékes foglalatosság, hanem teljes életet kíván. Ezt az elkötelezettséget mint hivatást Hatvani jól látta. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a 18. század második felében nem a teológusoktól, hanem magától a természettudós Hatvanitól jelent meg igazi dogmatikai mű, mégpedig az úrvacsoráról. Ezt az egyszerű címet adta neki: *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske*.¹⁶ Csak az 1760-ban Baselben megjelent változata maradt fenn, mely Hatvani szerint „*irattatott a' gyengébbek kedvéért, hogy az Igaz Tudományt az Leányok, és Aszszonyok is könnyen és világossann meg foghassák; magok pedig a' Szülék az ő gyermekeiknek; a' tanítók, Preceptorok az ő Tanítványiknak; a' gyengébb Lelki Pásztorok az ő Halgatóiknak a' Szent Vatsorárúl*

16 Hatvani István: *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske*. Basel, Im-Hof Rudolf János, MDCCCLX.

valo Tudományt értelmessen 's meg fogható módonn elől adhassák: ezen kívül hogy az Hitben gyengélkedők, az igaz Tudományban meg erősítettessenek; az el tévelyedéstől őriztessenek: kiki pedig a' Szent Vatsorával idvességessen élhessen."¹⁷ A nagy természettudós még ezt is odaírta a címlapra: „A' Jésus Kristusnak egy Rendes Egyházi Szolgája által.” E mű bevezető magyarázatának 15. oldalán azt olvassuk Hatvanitól, hogy az MDCCLV. évben írt már egy könyvecskét az úrvacsoráról „a' Tudósabbak kedvéért” ilyen címen: *De perpetuitate Fidei Ecclesiae Reformatae in Doctrina Sacrae Eucharistiae*.¹⁸ Erre hivatkozva említi Kálvin és Zwingli nevét, és azt mondja, hogy nemcsak ezek a reformátorok, hanem már őket megelőzően is ugyanezt vallották sokan, mint mi reformátusok. E műben már több helyen olvasható a „mi Reformátusok” kifejezés. Általában pedig azt állapíthatjuk meg, hogy rendkívül pedánsan értelmezték az úrvacsorát, arra törekedtek, hogy annak értelmét lehetőleg mindenki, a fiatalok is és az asszonyok is jól értsék. Mármost azért is vagyunk kedvező helyzetben, mert éppen az úrvacsora egy olyan nehéz kérdése a keresztyénségnek, amely teológiai szempontból a legtöbb és legélesebb vitát eredményezte az egyes felekezetek között. Ez ma is így van, sőt egyre inkább vízváltástónak tűnik az ökumené korszakában. Mondhatjuk úgy is,

17 Hatvani István: Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske, i.m. Címlap szövege.

18 Ezt nem ismerjük, egyelőre nem került elő egyetlen példánya sem.

hogy felekezeti identitás kérdésévé vált. Aki tehát az úrvacsora teológiai értelmezésére vállalkozik, annak a teológiai felfogása, szemlélete, tudása is mérlegre tehető. A mi Hatvanink a katolikus transsubstantiatio tanát nem tartja bibliailag értelmezhetőnek, mert Jézus igen gyakran képekben, példázatokban beszélt, sőt metaforákat is használt, s az utolsó vacsorán mondott szavai a *teljes metafora* kategóriájába tartozik. A pap nem változtathatja át a kenyeret és a bort Krisztus testévé és vérévé, ugyanis a feltámadás után vagyunk, így Krisztus megdicsőült testét miként tudná az ember földi valósággá alakítani konszekrációval? De a lutheri consubstantiatio tanát sem fogadja el, mert Krisztus nem lehet testileg jelen a sákramentumban. Úgy magyarázza, hogy az úrvacsorai szerezetési igék elmondásakor megáldott kenyér és bor már nem olyan, mint az otthoni kenyér és bor, s következőképpen annak evésekor és ivásakor a Szentlelke által jelen lévő Krisztussal egyesülünk, tehát bár testi szánkkkal fogyasztjuk el az úrvacsorai jegyeket, mégis lelki eledelként vesszük magunkhoz. Ezért nevezi ő „lelki evésnek” vagy „hitbeli evésnek” az úrvacsorai jegyek magunkhoz vételét.¹⁹ – Csupán megjegyezzük, hogy Hatvani említett

19 Hatvani az úrvacsora mai református értelmezésének közvetlen közelébe kerül, mert valóságos „földi” étkezésről beszél, ugyanakkor hangsúlyozza a lelki „evést” is, azaz a Krisztussal való egyesülést. Mai felfogásunk szerint e két szempont az úrvacsorában egyszerre érvényesül komplementer módon. Tehát külön-külön is igaz mindkét állítás és egyszerre is igaz, amint Krisztusnak is valóságos emberi természete volt és ugyanakkor az isteni természetet is hordozta. Ez a református

könyve az úrvacsoráról igen jó színvonalon megírt dogmatikai mű, s ha még ennél is komolyabb művet írt az úrvacsoráról öt évvel korábban, akkor annak alapján még komolyabb bizonyossággal lehetne megítélni, eldönteni, megismerni a debreceni teológiai tudományos szintet. Minden bizonnyal magasra tehető! Bár csak előkerülne ebből egyetlen példány! – Hatvani István nagyszerű egyéniségét dicséri az is, hogy sokszor prédikált, tanított a gyülekezetekben, diákkórházat hozott létre a Kollégiumban és szervezte a gyógyszerellátást a Debrecen környéki vármegyében.²⁰ Házaselete is mintaszerű volt. Debrecenbe érkezése évében eljegyezte és feleségül vette a 17 éves Csatári Máriát, a város egyik szenátorának leányát. Tíz gyermekük született.²¹ A nagy természettudós igazi keresztyén életforma szerint meg is élte, amit hitt. Élete a szó szoros értelmében vett puritán létforma legszebb példája! 1886-ban hunyt el Debrecenben. A Kollégium a latin nyelvű sírkövét méltán helyezte el emlékezetül az Oratorium előterében. Az ALFA és OMEGA betűkkel kezdődik, amely betűket Hatvani István minden írása

---

úrvacsoratan lényege, de Hatvani az említett könyvében az egyszerű embereknek, a kevésbé iskolázottaknak akarta magyarázni. Valószínűleg az 1755-ben írt könyvében találnánk meg a mélyebb magyarázatot.

20 Hatvani István életrajzát már többen megírták, nagyon sokan részleteket dolgoztak fel életművéből és még több diplomamunka, szakdolgozat született e témában. Sok-sok részletre itt nem térünk ki.

21 A tíz gyermekből három csecsemő korában, másik három pedig gyermekkorban vagy fiatalon halt meg, csak négy gyermekük érte meg a felnőttkort: Mária, Julianna, Pál és István.

elejére odaírt, még a diákoknak készített gyógyszervényre is, s ez a jelkép kifejezi az ő egész életművét, az istenfélő természettudós örök üzenetét Jézus Krisztusról: „Én vagyok az Alfa és az Omega, ezt mondja az Úr, az Isten, aki van, aki volt és aki eljövendő, a Mindenható!” (Jel 1,8)

25 éves a Hatvani-intézet

Itt van tehát előttünk egy tudós, aki Debrecenben legalább egy századdal előre meghatározta a Kollégium szellemiségét. Irányt szabott a jövőnek, szerette népét és figyelt Európára. Ezért választottam őt névadóul az 1993-ban létrehívott Hatvani István Teológiai Kutatóközpont (HITEK) számára. Az intézet éppen most ünnepi fennállásának 25 éves évfordulóját! Létrejöttét két tény is indokolta.

A) Az 1970-es és 1980-as években az egész világon egyre gyakrabban fordultak a keresztyén gondolkodás és a természettudományok kapcsolatának vizsgálata felé. Amerikában inkább kutatóintézeteket alapítottak, Európában pedig egy nagyobb társaságot és számos kisebbet hoztak létre e téma vizsgálatára. A kisebbek inkább regionális vagy helyi jelleggel működtek. Engem két amerikai kutatóintézetbe is meghívtak, az európai társaságnak pedig alapítói közé tartozom.²² A Hatvani-központot Debrecenben úgy hoztuk

---

22 Az 1991–1992-es akadémiai évet Princetonban töltöttem

létre, hogy igazodjék mind az amerikai, mind pedig az európai gyakorlathoz, tehát kutatóközpontként is működjek, ugyanakkor összefogó szerepe is legyen az interdiszciplináris téma iránt érdeklődő Kárpát-medencei (főként magyar) tudós csoportnak. Indításként 1993-ban az alapításkor az intézet könyvtára számára felajánlottam a teológia és az egzakt tudományokkal foglalkozó mintegy 400 könyvet, s ez azóta vásárlás és főként ajándékozás révén ezerre nőtt. Igen sok olyan könyvet és folyóiratot szereztünk be, vagy nyertünk nemzetközi pályázaton, amelyet hazánkban sehol másol nem lehet elérni. Legutóbb az *International Society for Science and Religion* társaság pályázatán nyertem 224 idegen nyelvű könyvet a HITEK könyvtára számára. Ez a több millió forint értékű nyeremény még jobban unikálissá tette a kis Hatvani-intézetünket. Eddig négy PhD hallgató választott olyan témát, amelyhez nélkülözhetetlen a kutatóközpont anyaga. Két évenként szerveztünk országos konferenciát Teológia és Tudomány néven, amely lényegében a teológusok és a természettudósok találkozására, dialógusára nyújtott lehetőséget. Természetesen meghívásunk kiterjedt az egész Kárpát-medencére, és jöttek is tudós kollégáink

---

kutatással a Center of Theological Inquiry (CTI) intézetben, majd a kanadai Ancasterben működő Pascal Centre vendége is voltam. Később még kétszer töltöttem el hosszabb időt a CTI-ban, mindig családommal együtt. Európában a European Society for the Study of Science and Theology (ESSSAT) létrehozásában is tevékenyen részt vettem, nyolc évig voltam tagja a társaság Tudományos Tanácsának (Scientific Council) 1994–2002 közötti években.

a Felvidékről, Kárpátaljáról, Erdélyből és Nyugat-Európából. A résztvevők önkéntelenül is egy tudományos „társasággá” alakultak anélkül, hogy szervezeti formát öltöttek volna. Hatvani neve összekapcsolta őket. Eddig nyolc ilyen országos konferenciát rendeztünk, amelyeknek témájául mindig egy-egy időszerű tudományos kérdést választottunk. Ezek rendre: *A természettudományos és a teológiai gondolkodás; Kicsoda az ember? Az emberi értelem világa; Az antropikus kozmológiai elvek; A természettudományok és a teológia jövőképe; Rend és szabadság a mindenségben; A zárt világ fölnyitása; Az ember mint lélek*. A konferencián résztvevők létszáma 150 és 250 fő között mozgott, s ez komoly érdeklődést jelent a tudomány és teológia téma iránt. A résztvevők jobbára egyetemi oktatók, professzorok, akadémikusok voltak. A bölcsész tudósokat is vonzotta az alkalom. Érdekes módon a vidéki lelkészek is jöttek szép számmal. Szívesen és aktívan vettek részt katolikusok, evangélikusok és baptisták, s érdemes kiemelni, hogy a helyi római katolikus püspök szinte valamennyi alkalmon jelen volt, olykor elnöki tisztet is vállalt. A HITEK eredeti céljai között szerepel egy magyar orvos, Polányi Mihály tudományelméleti munkásságának értékelése, örökségének ápolása is.

B) A Hatvani István Teológiai Kutatóközpont létrehozásának másik komoly indoka az volt, hogy legyen hazánkban egy olyan hely, központ, fórum, amely segítséget tud nyújtani a tévtanításokkal, szektás elképzelésekkel és ideológiai megkötöttséggel küszködő és tudományos segítséget váró/igénylő gondolkodóknak. Az intézet ezt a funkcióját is jól betöltötte.

Az említett nyolc országos konferencia első öt alkalomának jellegzetesebb előadásait főként a Confessioban és a Debreceni Szemlében jelentettük meg. Az utolsó három konferencia teljes anyagát már a HITEK által indított TUDOMÁNY ÉS TEOLÓGIA sorozatban adtuk közre. 2012-ben szeretnénk volna a kilencedik országos konferenciánkat megszervezni, de erre már nem kaptunk támogatást. Ezért Végh László szervezőtársammal úgy döntöttünk, hogy ennek az alkalomnak a témáját mi magunk örökítjük meg egy következő kötetben. Ezért szerepel a sorozat negyedik kötetének hátlapján a FENNTARTHATÓ ÉLET ÉS VALLÁS című könyvecske mint a kilencedik konferencia anyaga. A most megjelenő ötödik kötet anyaga viszont már egyáltalán nem kapcsolódik konferenciához, hanem – helyette – a Hatvani István Teológiai Kutatóközpont ezzel emlékezik névadójára, a Debreceni Kollégium leghíresebb polihisztorára.

Születésének 300 éves évfordulóján Hatvani István emlékezetét azzal zárjuk, hogy az ő szellemi örökségét ápoljuk, példáját követjük, és mi is dolgozunk itt-hon népünk, nemzetünk javára: a magunk módján és

lehetőségeivel mi is idehoztuk/idehozzuk a tudományos világot foglalkoztató nagy témákat és értékes eredményeket, gazdagítva ezzel a magyar kultúrát. Mivel Hatvani orvos-polihisztor volt, megemlékezünk arról, hogy a Debreceni Egyetem éppen 100 évvel ezelőtt egészült ki Orvoskarral. A fent bemutatott Hatvani István Teológiai Kutatóközpont 25 éves évfordulóját is hálaadással és örömmel ünnepeljük!

EGY NEMZET MEGÚJULÁSA

**A Magyar Tudományos Akadémia
és a Debreceni Református Kollégium
történelmi kapcsolata**

I. Az európai tudományos élet szerveződése

Az debreceni embert a történelem kérlelhetetlenül formálta, sajátos lelkiséggel ruházta fel, bátorságát edzette, magyarságában erősítette. A városba jövő diák is így nevelkedett és egyénisége ilyenén formálódott. Beleívódott a múlt öröksége, s ennek átható ereje jellegzetes tartást kölcsönzött számára. A cívisváros abból élt, hogy bőkezűen áldozott a szellemi javakra. Ennek egyik látható jele volt az oda sereglett sok-sok magyar diák iskolázása és ellátása. A debreceni polgár bennük is szellemi értéket látott, mert ők voltak a jövő letéteményesei. Őket tanítani és nevelni kellett, s ehhez pedig szükség volt a „magasan kiművelt emberfőkre”, a tanárookra, akik vonzották a fiatalokat, és táplálták bennük a biztos reményt, hogy általuk egy nemzet fog felemelkedni a reménytelen és kilátástalan történelmi körülmények között. E magatartás ismerete nélkül nem érthető Debrecen történelme, a kívül álló számára pedig nehezen

fogható föl, ami itt történt. Az 1793-ban átutazó angol Robert Townson sem értette ezt, csupán csak sejtette, hogy ebben a vigasztalanul nehéz helyzetben mégis „a szellem itt tanul meg ragyogni”.²³ Szomorúan látjuk, hogy még korunk történészei is vonakodnak ezt belátni. Nehéz ugyanis fölfogni, hogy mindenképpen ellenére a legnagyobb érték ezen a tájon a szellemi kincs volt, amit senki el nem rabolhatott tőlük, s amely által mindig főnixként újult meg a város, és ebből az életerőből jutott a magyarságnak is. Ez az, ami miatt a magyar történelem Debrecenből nézve más képet fest. Másként is fogjuk elmondani, mégpedig csak töredék részét, de oly módon, hogy a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) távlatából figyeljük meg ennek a történelemnek a nemzeti hasznát. Olyasféle titokzatos dolog ez, mint amikor az MTA létrejötté újjáteremtő erőként hatott a nemzetre, mert lelket öntött bele. Hasonlóan cselekedett a Debreceni Kollégium is háromszáz évvel korábban. Ezt a nemzetmentést és nemzetújítást szeretnénk most vázlatosan bemutatni a sajátosan debreceni nézőpontból.

Az európai tudományművelés a reneszánsz idején

Röviden visszatekintünk a reformáció előtti múltba.²⁴ Fürkésszük a tudományszervezői, közvetítői

23 Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1986. 63.

24 A teológiai tudományosság szempontjából a reformációt tekinthetjük az újkor kezdetének, mivel akkor történt a modellváltás a keresztyén gondolkodás történetében. Természetesen

szándékot, fáradozást, melynek egyik legjellegzetesebb korabeli központjai, fórumai az egyetemek voltak. Fontos tudnunk, hogy az első európai egyetemek élete sok harc, küzdelem árán fordulhatott csak pozitív irányba. A tudományok művelését a reneszánsz kezdetén még erősen áthatotta a középkori filozófia, s ennek szorításából nehéz volt szabadulni. A skolasztika a 13. században élte virágkorát. Ekkor és ezt követően Aquinói Tamás révén Arisztotelész minden képzeletet felülhaladó tekintélynek örvendett a tudományok művelése terén. Voltak ugyan kritikussai, mint például Buridan, de őt – szerencséjére legyen mondva – nem értették meg, miközben az életével játszott. A „philosophus dicit” elvet ugyanis nagyon keményen érvényesítette a római egyház, ezért a kritikai gondolatok csak alig észrevehető rejtettségben éltek. Akkor bukkanhattak először a felszínre, amikor a reneszánsz keretet biztosított a humanista gondolkodásnak, s az ebben rejlő kritikák áradatát már nehezen lehetett visszatartani. Az volt tapasztalható, hogy a 15. század első felében egyre inkább zavar támadt a teológia és a filozófia között. Ennek orvoslására hozták létre 1450 táján a Firenzei Akadémiát,²⁵ amelytől a két nagy szel-

---

elfogadjuk, ha a különböző tudományterületek vagy politikai tényezők más időpontot jelölnek meg, mint például Amerika felfedezése, Kopernikusz 1543-ban megjelent műve, az angol polgári forradalom, vagy Newton fizikája.

25 Nincs pontos dátuma az alapításnak, mert kezdetben csak lazább keretek között működött, de egyre határozottabb szerepe lett. Sokan inkább az 1560-as évekre teszik az Akadémia indulását, van olyan is, aki az 1562-es évet jelöli meg.

lemi terület összebékítését remélték. Azt gondolták, hogy csupán valamilyen kommunikációs probléma van közöttük, amely a klasszikus görög tudományeszmény fölfrissítésével oldható meg. Ezért is hívták Platóni Akadémiának, bizonyos Arisztotelész tanainak középkori túlhangsúlyozása ellenében. A próbálkozás azonban nem a várt eredményt hozta, hanem éppen visszájára fordult. Az egyes szakterületek „ön-tudatra ébredése” következett be, s megkezdődött a különböző diszciplínák kialakulásának természetes, de egyelőre lassú folyamata. Ez az érési szakasz, illetve ennek szellemi hatása azonban egyenesen megtermékenyítette egész Európát, s a 17. században már többfelé a beérett állapotot látjuk magunk előtt. Ezt leginkább Newton munkássága fémjelzi. Addig is sok minden történt az európai szellemi életben, s mindezt nyomon lehet követni nálunk is. A reformáció után a nyugat-európai szellemi élet szinte leképeződik a hazai protestáns felsőfokú intézményeink tudományos életében. Viszont az 1635-ben létrehozott Nagyszombati Egyetem szemléletén az látszott, hogy az első időkben meglehetősen igazodott a szigorú skolasztikus tanokhoz, s csak majd a 18. század közepe táján kezdett alábbhagyni Arisztotelész tekintélye.²⁶ Ekkor aztán gyors lépéseket kellett tennie az egyetemnek, hogy felzárkózzék a nyugat-európai színhez, illetve az újkori szemlélethez.

26 Vö. M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 147–148.

Az egyetemek mint szellemi őrhelyek

Vizsgálva a mi hazai helyzetünket, feltűnően látszik rajta az európai hatás, ezért fontos, hogy lássuk az akkori egyetemes helyzetet. Ez természetes. A 16. században a nyugati országok iskolarendszerében és egyetemein egy meglehetősen bonyolult folyamat játszódott le. Ekkor még virágoztak a középkori alapítású egyetemek egész Európában, s ezek igazodtak a hagyományos képzéshez: „... ott az egész antik örökség, átdolgozva, eggyé gyúrva a keresztény dogmatikával, az emberiség történelmében egyedülálló szintézishez egyesítve tudományt, hitet, filozófiát, ahol mindennek – istennek, embernek, anyagnak egyaránt – megvan a maga helye, ahol egyetlen részletet sem lehet megbolygatni, mert a fizikai világ legjelentéktelenebbnek tűnő konkrétuma is szorosan kapcsolódik egy általános elvhez, az a hithez, az pedig az egyház hatalmához. De éppen a kis konkrét tények azok, amelyek már halmozódnak, és apró repedésként, belső feszültségként jelentkeznek, hogy azután a következő fél évszázad lerombolja az impozáns Arisztotelész–Szent Tamás-féle épületet.”²⁷ Simonyi Károly ebbe az egy mondatába belesűrítette a skolasztika lényegét. Az irodalom és a jog művelése jobbára a középkori egyház hatáskörében maradt, s ebben jó szolgálatot tettek a skolasztikától áthatott egyetemek. Így elsősorban a vallási irodalom és a kánonjog virágozott,

27 Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Negyedik, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 36.

de a késő-középkor idején már jócskán találunk világi szépirodalmi műveket is. A törvények és oklevelek írása viszont a jogfejlődést eredményezte, ez pedig a jogi nyelvezet, illetve a jogi természetű irodalom folyamatos bővülését és kifejező-képességének javulását. Az egyházi hatás és tekintély azonban mindenütt érvényesült, hiszen legtöbb esetben papok és szerzetesek voltak az írástudók. Csak a humanizmus idején lehet érezni némi felszabadulást ezen a téren, sőt az egyházkritika még előre is vitte a nyelv művelését, irodalommal fejlődését. Más területekre is figyelve és még a 16. századnál maradványok, ebben a rendszerben a természettudományok elméleti művelői a filozófusok voltak. Az egyes résztárgyakat, mint például a mechanikát, aritmetikát, geometriát, asztronómiát, földrajzot és orvostudományt a természetfilozófia fogta össze, s ennek segítségével kísérelték meg a természetről alkotott ismeretek teljes rendszerét megalkotni. A természetfilozófia viszont a teológiát volt hivatva segíteni. Végül is az egyetemokről a gyakorlati élet kívánalmának megfelelően jogászok, orvosok és teológusok kerültek ki.²⁸ Ezzel a képzéssel az egyetemek monopolizálták a magasabb szintű tudományos érdeklődést, és bár ez így maradt a század végéig, mégis ez a monopóliumhelyzet időközben látszólagossá vált. A gyakorlati élet ugyanis egy olyan erjedési folyamatot indított el, amely éreztette hatását a későbbi századokban is. Az európai technikai fejlődés és a kereskedelem, s ezen

28 Vö. James Bowen: A History of Western Education. – 2.vol. Methuen and Co Ltd, London, 1975. 402.

belül például a hajóépítés, navigáció és a jól felkészült hivatalnokok olyan követelményt jelentettek, amelyet már a hagyományos képzés nem tudott biztosítani, mert nem nyújtott elegendő tudományos ismeretet.²⁹ Az egyetemek mint a tudományművelés központjai – kívülről nézve és a tárgyaikat tekintve – egyáltalán nem tükrözték az *universitas scientiarum* eredeti öszszefogó és egymást dinamizáló szándékát. A részek megrögzült rendben kapcsolódtak egymáshoz, s így egyfajta mozdulatlanság volt tapasztalható.

Az egyetemi képzés konzervatívvá válása következtében alakult ki az a helyzet, hogy sok új – elsősorban természettudományi – diszciplína igen gyakran az egyetemeken kívül fejlődött ki.³⁰ A 16. század folyamán ún. „magántudósok” egész sora nőtt fel, akik éppen azt a tudományos igényt elégítették ki magántanítás révén, amelyet a megmerevedett egyetemek nem tudtak nyújtani, a gyakorlati élet pedig azt már szükségszerűen megkövetelte.³¹ Ezek a tudósok jártasak voltak a hivatalos egyetemi tananyagban túlmenően ismeretekben is, így már a század végére az enciklo-

29 Vö. James Bowen: A History of Western Education. – 2.vol. i.m. 402–403.

30 Vö. James Bowen: A History of Western Education. – 2.vol., i.m. 403. Bizonyos értelemben Newton is ilyen helyzetben volt, mert igazából ő matematikát tanított a Cambridge-i Trinity College-ban. A fizikára vonatkozó híres *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* című munkája nem az egyetemen belül született.

31 Vö. James Bowen: A History of Western Education. – 2.vol., i.m. 402–403.

pédikus tudászmény kezdett teret nyerni magának a tudományos életben, majd ez kiteljesedett a 17. és 18. században. Éppen az „enciklopédikus tudásvágnak” köszönhetően, illetve ennek védő „leple alatt” vette kezdetét a természettudományok áttörése, s ez vált később a tudományok specializálódásának forrásává is a 18. század második felében. A természetes tudományfejlődés ekkor még divergenciát eredményezett. Ekkor még egy központi jellegű, mérvadó és mércét jelentő intézmény gondolata fel sem merült, hiszen örültek az egyházi tekintély alóli felszabadulásnak, még ha az nem is mindenütt és nem minden területen valósult is meg.

A tekintély más értelmezése és a „more geometrico” elv

A 16. századnál maradva, nem lehet említés nélkül hagyni azt a tényt, hogy a reformációnak hallatlan mértékű pezsdítő hatása volt a tudományok fejlődésére. Simonyi Károly ezt a helyzetet így jellemzi: *„A reformáció ugyan közvetlenül nem szabadítja ki az emberi elmét a tekintélyek zsarnoksága alól, a Biblia továbbra is a legfőbb tekintély, de felmérhetetlen az erjesztő hatása abból a szempontból, hogy rádöbbeníti az embereket arra, hogy a hit kérdéseiről is, beleértve a tekintély kérdését, vitatkozni lehet; a reformáció eredményessége éppen azt mutatta meg, hogy ezen a téren másnak is lehet igaza, nem csak az igazság eddigi egyetlen letéteményeseként*

tisztelt Egyháznak.”³² Amit Simonyi Károly ki akar fejteni, azt értjük, de a megfogalmazottakat protestáns nézőpontból árnyaltabbá kell tennünk. Felhasználjuk az alkalmat egy nagyon lényeges dolog tisztázására. Két égető kérdésre mutatunk rá, amely a reformátor gondolkodók számára is gondot jelentett, s ezt Simonyi Károly is méltányolná.

Először. A tekintélyelv kétségtelenül zárt gondolati rendszerhez vezet. A „sola Scriptura” reformátori szemlélet azonban a tekintélyelvnek éppen a fejlődést akadályozó mivolta ellen lépett fel, s ez felszabadulást jelentett a gondolkodó ember számára. Ugyanis a Szentírást mint tekintélyt a reformátorok másként fogták föl. Keresték ugyanis Isten üzenetét, mert nem akartak függeni az ember alkotta tekintélyektől. Ez utóbbtól iszonyodtak. Az maradt számukra a kérdés, miként értelmezzék a Bibliát, amelyre aztán az egyházatyákhoz hasonlóan felépíthetik a teljes tanrendszerüket. A *Scriptura valde prima* kifejezéssel megfogalmazható „elv”, azaz a *Szentírás mindenek előtt* szemléletük, szándékuk³³ éppen a nyitottság felé mutat, mert Istennek a Szentírásban megtalálható kijelentése nem azt jelenti, hogy az ember egyszer s mindenkorra

32 Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig, i.m. 163.

33 Michael Welker: *Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments*. In: *A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller*. Edited by B. A. Strawn and N. R. Bowen. Eisenbrauns, Winona Lake, IN. 2003. 377. – Szó szerint így lehetne magyarra fordítani: *az Írás fölöttébb első. Másképpen: az Írás mindent megelőz.*

lerögzítheti a hitbeli igazságokat. Az isteni kijelentés, a *reveláció* a lepel elvételét jelenti, az isteni titkok feltárását, de nem úgy, hogy abban az emberi logika, vagy értelmi leleményesség révén biztosan haladhatunk az elérni szándékozott végső titkok teljes megismeréséig. Másképpen: a logikai lépések sora véges, ezért véges időn belül megtudjuk az igazságot. Pontosan fordítva áll a dolog, mert a kijelentés megismerése nem ilyen logikai, vagy episztemológiai megismerést jelent, hanem azt, hogy az isteni titkok feltárulásával újabb titkok, sőt még több titkok tárul a hívő ember elé. A protestáns teológia alapját következésképpen egy olyan tekintély képezi, amely nem az emberi értelem terméke, mégis végtelenül nyitott az ember értelmi tevékenysége számára. A reformáció tehát csak az emberi, vagyis az értelem által állított tekintélyeket nem fogadta el, de a nyitott struktúrájú biblikus gondolkodást meghagyta. Ez forradalmi lépés volt. Európa szinte új erőre kapott! Bár a Biblia valóban „tekintély” maradt továbbra is, de csak olyan mértékben és olyan módon, amíg a „jobbra tanítás” szellemében a hitbeli dolgok gazdagabb és mélyebb értelmezése kapcsán – éppen a biblikus szemlélet révén – engedni kell a magasabb szintű igazságnak. A reformátorok ezt nyíltan hirdették.³⁴ Hogy mit is jelentett ez, jól példázza Kálvin esete. Többször határozott véleményt fogalmazott meg a természettudományokkal kapcsolatban. Hogy ezek a kálvini gondolatok miképpen és milyen mértékben járultak hozzá az eg-

zakt tudományok fejlődéséhez, azt Alister E. McGrath fölvetéséből értjük meg, aki erre a következtetésre jutott: „Kálvin két fontos kérdésben szól hozzá ehhez a témához: ...Egyfelől határozottan bátorította a természettudományos tanulmányokat, ... Másfelől viszont Kálvin eltávolította a természettudományok fejlődésének útjából a legfőbb akadályt – a Biblia szó szerinti értelmezésének dogmáját.”³⁵ Ez már árnyaltabb képet fest a tekintélyelv reformatori értelmezéséről. Végül is a reformáció hívei a Biblia ilyen értelemezésével lényegében kimondták azt, hogy az egyház nem csalatkozhatatlan, ezért nem is illetékes mindenféle igazság eldöntésében. Különösen nagy hatással volt ez a szemlélet a természettudományok alakulására és határozott segítséget nyújtott az első lépések megtételében. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a természettudományok máról holnapra létjogosultságot nyertek, hanem egy lassan érlelődő folyamatot kell magunk előtt látnunk. Ebben a folyamatban a reformáció katalizátorként hatott.

Másodszor. Amikor Simonyi Károly észreveszi, hogy „a Biblia továbbra is a legfőbb tekintély”, nagyon lényeges dologra tapint rá. Alapvetően ugyanis igaza van, de ezt – amint láttuk az előző szakaszban – a reformátorok nem úgy értették, mint ő, azaz Szentírás tekintélyét nem a korabeli „*philosophus dicit*” arisztotelészi kemény tekintélyelv helyére tették, hanem

34 Vö. Második Helvét Hitvallás – Előszó.

35 Alister E. McGrath: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása, Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 270., 272.

keresve-keresték a teológia művelésének alapját a korabeli új szemlélet szerint. Ekkor jön ugyanis be a közszemléletbe a *more geometrico* gondolat, mely szerint a „geometria módján” szabad csak a tudományokat művelni.³⁶ Ezt egyházi és világi tudósok egyaránt nagyon komolyan vették abban a korban.³⁷ Onnan ered, hogy 1482-ben kiadták Euklidész (Eukleidész)³⁸ *Elemek* című művét, és ez mélyen elgondolkoztatta az akkor fejlődésnek induló tudományok művelőit. Maga a történet is érdekes. Az ókori Alexandria valóságilag egy tudományos központként működött, az oda sereglett tudósok és a könyvtár olyan szerepet töltött be a hellén világban, mint egy mai „tudományos akadémia”. Majdnem minden ókori jelentős tudós megfordult ott, a szellemiekre vágyódó gondolkodókat szinte vonzotta ez a hely. Itt dolgozott Euklidész is, aki Kr. e. 300 táján készítette az *Elemek* című művét, amely a matema-

36 A *more geometrico* kifejezést széles körben használják a tudománytörténészek, de nem derül ki, hogy ez mikor lett közhasználatú kifejezéssé. E sorok írója a fent leírt eseményhez köti e szemlélet megjelenését. Részletesebb leírását lásd. Gaál Botond: *A zárt világ felnyitása*. DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007. 35–49. és Gaál Botond: *Kálvin ébresztése*. DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2010. 195–196.

37 A *more geometrico* szemlélet még sokáig hatott. Spinoza 1665-ben írta híres *Etika* című művét, amelyet ilyen axiomatikus szellemben készített.

38 A klasszika-filológus Szabó Árpádra hallgatva az Eukleidész hivatalosan elfogadott névforma helyett mi megmaradunk az Euklidész alak mellett, mert a szókörnyezetet és szószármazékokat nem lehet az előző forma szerint kicserélni. Pl. euklideszi geometria.

तिकai gondolkodás alapjait tartalmazza. A mű eredeti példánya azonban elveszett és csak a tanítványok körében élt tovább a tartalma, mígnem hatszáz év múlva Theon és Proklosz újból leírták. Ez is elveszett, de nem örökre, mert újabb nyolcszáz év múlva kiderült, hogy az Ibériában megtelepedett arabok magukkal vitték azt évszázadokkal korábban. Csak ott és akkor jöttek rá, hogy valami nagyon lényegeset tartalmaz, ezért lefordították arab nyelvre. Majd az arab nyelvből úgy 1400 táján lefordították latinra, de ez gyenge latinsággal sikerült. Ekkor megtalálták valahol az eredeti görög változatot is, s így már az arab, a görög és a latin változatok segítségével készítették egy jó fordítású latin szöveget, s ez volt az, amelyet kiadtak Velencében 1482-ben. Erre nagyon felfigyelt Európa! Nem sokkal később nemzeti nyelvekre is lefordították, sőt még görögül is megjelent Baselben 1533-ban. A reformátorok is olvashatták, hiszen szemmel láthatóan kedvelték a matematikát. Miért? Minden bizonnyal azért, mert ők is látták, hogy ha egy tudományterületet helyesen akarunk fölépíteni, akkor azt biztos alapokra kell helyezni. Amint a geometriában is ez történt. *More geometrico!* Nyilvánvalóan a reformátorok azért hangsúlyozták a „sola Scriptura” gondolatát, azaz a Bibliát azért ruházták fel tekintéllyel, mert nekik biztos alapra volt szükségük a teológia tételeinek újragondolásában. Az alapok biztonsága bátorságot jelentett valamennyi tudományterület művelésében, így a teológiában is. Nem is beszélve a fegyelmezett tudományművelés tisztességéről!

A tudományos élet szervezettebb formája iránti igény

A 17. századra olyan helyzet alakult ki Európában, hogy az egyetemek szétdaraboltságban éltek az életüket, és különféle módon tettek eleget az *universitas scientiarum* eredeti szándékának. Olykor viták folytak még egyazon nép vagy nemzet egyetemei, illetve professzorai között is a tudományos eredményekről, olykor még a szemléletről is. Talán egyik legjobb példa erre a Ptolemaiosz-féle *geocentrikus* világmépelfogadása vagy ellenzése. Kopernikusz *heliocentrikus* modelljét ugyanis nem egykönnyen fogadták el. Ticho de Brahe (1546–1601) például, aki korának legtekintélyesebb csillagásza volt, sem az egyiket, sem a másikat nem tekintette helyesnek, hanem létrehozott egy harmadikat, az ún. *geosztatikus* rendszert. Szerinte a világ közepén mégis csak a Föld áll, csak másképpen. Mivel a filozófia rendkívüli mértékben befolyásolta a tudományok fejlődését, s ehhez még kapcsolódott az egyházi tekintélyelvűség szemlélete is, gyakran az történt, hogy a tudósoknak már eleve elő volt írva, hogy milyen eredményre juthatnak, vagy legalábbis az, hogy milyen eredményre nem juthatnak. A tudós szabadsága tehát nem érvényesült kellőképpen. Newton éppen azért válhatott naggyá a kortársai között, mert ő nem törődött azzal, hogy milyen filozófiai irányzatnak kell eleget tennie. Eredménye függetlenül igaz volt bármely filozófia felől nézve is. Az már megint más kérdés, hogy az ő természetre vonatkozó alapelvei (törvényei) révén a filozófusok abból is új filozófiai irányzatot fabrikáltak,

jelesül a *deizmust*. Igazság szerint Newton korában az egyetemek lettek volna a mérvadó tudományos központok, de ezek olyannyira szétdaraboltságban éltek, hogy hovatovább a tudományos igazságoknak nem volt mércéje. Így már a 17. századi Európában olyan helyzet alakult ki egyfajta megmagyarázhatatlan természetes szükséglet szerint, hogy kívánatos volt valamilyen tudós közösség létrehívása, amely a közszemlélet számára a tudományos tárgyilagosság letéteményese. A tudósok vágytak egyfajta igazodási pontra, közösségi mércére, illetve a tudós közösség jóváhagyó egyetértésére, amely – az egyháztól függetlenül – elfogadott tekintélyével rendet teremt a tudományok művelésének összevisszasága terén. Ennek érdekében először többnyire bizonyos szakterületeken jöttek létre tudós közösségek, például a nyelv művelésére, de ezek a tudós társaságok aztán kiszélesítették működési területeiket, vagy kiterjesztették céljaikat, és egy-egy nemzetnek mérvadó tudományos testületeivé váltak. Szinte valamennyi nép vagy nemzet esetében másként jöttek ezek létre, másként működtek, más-más célokkal, s ezeket nevezhetjük magyar kifejezéssel az illető nemzetek Tudományos Akadémiájának. Olaszországban jött létre ilyen társaság leghamarabb *Olasz Nemzeti Akadémia* néven 1603-ban, majd a briteknél Londonban a *The Royal Society* 1660-ban, de majdnem minden európai nemzet esetében alakult ilyen központi tudományos tekintéllyel felruházott társaság, testület vagy

szervezet.³⁹ Különös eset a németeké, ugyanis létrejött Leibniz kezdeményezésére I. Frigyes támogatásával 1700-ban a *Berlini Tudományos Akadémia*, amely később a *Porosz Tudományos Akadémia* nevet viselte, s ez töltötte be a nemzeti akadémia szerepét. Valójában azonban az egyes tartományokban egymástól függetlenül hozták létre a regionális akadémiákat, s ezeknek volt igazi tekintélye. 2008 óta Németországnak is van nemzeti akadémiája. Mindezt csupán azért említettük meg, hogy kitűnjön egy példa által a nemzeti akadémiák bonyolult szervezeti kiépülése egész Európában. A mi Magyar Tudós Társaságunkat is ebben az európai rendszerben kell elhelyeznünk.

Egy titokzatos tényező

Érdekes megfigyelni, hogy az igazi tudósok, a mély gondolkodók általában nemigen vágnak közéleti vagy politikai szerepre. A mi Hatvani Istvánunk lehet szép példa erre, amint láttuk a róla szóló 300 éves megemlékezésünkben. Debrecenben, illetve a Tiszántúlon a 18. században alig volt hozzá fogható elme, de ő mégsem vágyott semmilyen magas egyházi tisztségre.

---

39 Az egyes nemzetek esetében oly különbözőek ezeknek az Akadémiáknak a nevük, történetük, céljuk, szerkezetük, működési elveik, hogy ezzel külön nem foglalkozunk. Jó összefoglalást nyújt Hamza Gábor: Áttekintés a külföldi nemzeti (tudományos) akadémiák struktúrájáról. *Magyar Tudomány*, 2007/9. 1189. oldal. <http://www.matud.iif.hu/07sze/17.html>. (2017. december 31.)

Pap-tanár volt, aki a gyülekezetekben is szorgalmasan prédikált, de a természettudományi professzorságát nem adta föl. Bolyai János esete pedig rendkívüli, ő is járta a maga magányos útját, és – apja óva intő kérése ellenére – mégis belevágott a legnehezebb matematikai problémába: így fedezte föl a nem-euklideszi geometriát. Egy más jellegű példát is említve a 19. század második feléből, James Clerk Maxwell esetét, aki mélyen hívő református egyéniség volt, aki gyakran eltűnődött azon, mi végre teremtettünk.⁴⁰ Őt a barátai is figyelmeztették, hogy ne ártsa magát bele anynyira a vallási gondolatokba, de őt nem lehetett ettől eltéríteni, s lám, mégis abban a korban ő lett a világ legnagyobb fizikusa. Einstein személye is jó példa, aki valósággal szinte elrejtőzött a világ elől. A Berni Szabadalmi Hivatal szürke munkatársaként dolgozott négy-öt évet, midőn ez a „csendesség” olyan belső gondolatokat eredményezett, amelyek megrengették az egész 20. századi tudományt. Előállt négy olyan elméleti eredménnyel, amelyek mindegyike – mai szemmel is – Nobel-díjat ér. Egyfelől tehát azt látjuk, hogy a magány mélységében a nagy elmék hatalmas alkotásra képesek, másfelől pedig örömmel hozzák nyilvánosságra az eredményeiket, mert *sui generis* egyéniségükkel vágnak valamilyen közösséggel megosztani a gondolataikat, hogy azok ismertté váljanak, vagy még

---

40 Maxwell híres volt arról, hogy könyv nélkül idézte bármikor a rendkívül hosszú, 176 szakaszból álló 119. bibliai szoltárt, de őt mélyen foglalkoztatta a Kolosséi levél 1. része és az Első Korinthusi levél 13. rész szeretethimnusza is.

inkább letisztuljanak. A koppenhágai iskola vitái is nagyon szép példái a tudományos ismereteknek és szárnyaló elképzeléseknek egymással való megosztására. De az is titokzatos, hogy amikor Maxwell már a Royal Society tagja volt, még ezen túlmenően is létrehozott maga körül egy kisebb tudósi társaságot, a tizenkét tagú ún. Apostoli Kört. Ennek miértjét csak ők tudták, bizonyára így volt jó. Úgy tűnik, hogy az igazi tudósok a múltban is és a jelenben is valamilyen titokzatos ketősségben éltek, illetve élnek az életüket: egyrészt szűkségük van a személyes függetlenségük által biztosított alkotói magányra, másrészt pedig belső lelki-szellemi kényszer vezeti őket egy olyan vágyott közösségbe, amelyben megértik őket. A tudományos ismeret, még inkább a fölfedezés – természeténél fogva – igényli a *fórumot*, amelyhez kiváló közeg a tudósok társasága. Valamiképpen a Tudományos Akadémiák létrejöttének is ez lehet egyik mélyen meghúzóó indítéka. Ugyanakkor ez a *fórum-jelleg* komoly szerepet játszik abban, hogy a nemzet javára miként társadalmiasuljon a tudományok által felszínre hozott és letisztult érték.

II. A magyar szellemi élet szervezésének kialakulása

A reneszánsztól a reformkorig

Magyarországon Mátyás udvara volt a reneszánsz művelődés központja. Erről tanúskodik a király könyvtáráról fennmaradt könyvjegyzék is.⁴¹ Még Regiomontanus, a kor leghíresebb csillagász-matematikusa is tanított itt néhány évig. Bizonyosan a Pozsonyban 1467-ben létrehozott Academia Istropolitana-nak lehetett a professzora. II. Pál pápa az új egyetem kancellárjává Vitéz János esztergomi érseket nevezte ki, aki hamar összeütközésbe került Mátyás királlyal, így az Academia csak 1471-ig működött. Mátyás ezt követően – a bécsi egyetem közelsége miatt is – Pozsony helyett inkább a budai domonkos rendi főiskolát támogatta, amely ugyan nem volt egyetemi színvonalú intézmény, mégis a falai között jelen volt valamilyen szellemi pezsgés, amely a király halála után is némileg fennmaradt. Azonban az így megindult fejlődésnek is csakhamar vége szakadt, mert a török hódítás bizonyos területeken visszavetette, vagy majdnem teljesen megbénította a tudományos életet. Dél-kelet felé az országot lezárta az Oszmán Birodalom. Oroszországban csak a 18. századtól, Lomonoszov munkásságától beszélhetünk a tudományok komoly szintű művelésének

---

41 Vö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig, i.m. 163.

megindulásáról,⁴² így lényegében Magyarország és Lengyelország kulturális centrumai tekinthetők ekkor az európai tudományos élet keleti végvárainak. Simonyi Károly helyesen állapítja meg: „*A három részre szakadt Magyarország mint peremállam, mint állandó hadszíntér, igen vékony kulturális csatornákkal kapcsolódhatott Nyugathoz; de ezek is elegendők voltak, hogy rajtuk keresztül – nagy egyéniségek közreműködésével – beáramolhassanak és magyar nyelven hangot kapjanak az új gondolatok.*”⁴³ Ilyen történelmi helyzetben érte el Magyarországot a reformáció, amely ennek ellenére meglepő dolgokat produkált. A magyar reformátorok első nemzedékei a külföldi tanulmányaik során látták a nyugati szellemi élet színvonalát, a technikai fejlődést és a társadalmi változások megannyi pozitív tényezőit, s hazájöve igencsak lesújtó helyzet fogadta őket. Egyetem nem volt, iskolák is alig,⁴⁴ hazájuk veszni látszott a

42 Vö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig, i.m. 222–223.

43 Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig, i.m. 222.

44 A 16. század végének vallási helyzetét a számok tükrében Bucsay Mihály egyháztörténész írta le, aki szerint a század elején a Ferenceseeknek még hetven kolostora volt, a század végére pedig csak öt maradt összesen harminc szerzetessel. Így folytatja: „Ugyanakkor a katolikus egyházi személyek száma az egész Magyarország területén nem tett ki többet háromezernél és ebben a számban benne vannak a horvát és szlovén papok is. Egy bizalmas pápai jelentés szerint Magyarországon ezer protestánsra esett egy katolikus.” Ugyanitt idézi a katolikus történetírási megállapítását: „A magyar nemzetnek túlnyomó része két nemzedéken keresztül protestáns vallású volt.” – Bucsay Mihály: Az ellenreformáció megindulása. In: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949. 81.

szétszabdaltság miatt, a technikai állapotok siralmasnak látszottak, a társadalmi élet pedig már szinte a mélypontra süllyedt a jobbágyrendszer kialakulásával. Ebben a reménytelenül nehéz helyzetben kellett dönteniük a fiatal reformátoroknak, s ők kellő bátorsággal a művelődés és a tudományok mellett döntöttek: megvetették a nagy protestáns iskolák alapjait. Azt remélték, hogy ebből a siralmas és szárnalmas helyzetből csakis az iskolázás, a tudás gyarapítása, a művelődés hozhat emelkedést. Így is lett!⁴⁵ Igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy intézményeikben a mindenkori legmagasabb szintű tudományt közvetítsék. Okosan oldották meg a tehetséggondozást a sok száz partikula létrehívásával. Mivel az első időszakban még nem érthették el az európai szintet, tanulmányaik megkoronázásaként diákjait a nyugati egyetemekre küldték, majd visszahívták őket tanítani. Az így elindított kettős irányú mozgás segítette elő, hogy a latin nyelv segítségével „hazahozták” a nyugati kultúra sok-sok elemét és átültették azokat a magyar szellemi életbe. Ennek az lett az eredménye, hogy a nagy központi iskolák, főként a híressé vált református kollégiumok a 18. századra több területen elérték az európai színvonalat.⁴⁶ Ez különösen is látszott

45 Vö. Gaál Botond: A reformáció lényege. Újkori modellváltás a keresztyén gondolkodás történetében. Kiadta a Debrecen-Nagytemplomi Egyházközség Karakter 1517 Könyvesboltja, Debrecen, 2017. A református iskolarendszer nemzetújító szerepéről e könyv 116–120 oldalain olvashatunk.

46 Vö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. DRHE – Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012. 26–36.

a természettudományok hazai kibontakozásán. Lényegében a nagy kollégiumok működése, egész történelmi múltja erről a folytonos küzdelemről szól. Úgyszólván, a külföldi tanulmányaikkal, a peregrinációs mozgásaikkal az egyetemek hiányát pótolták. Példaként említve, az 1848-49-es szabadságharcig a Debreceni Kollégium valamennyi tanára valamelyik nyugati egyetemen fejezte be tanulmányait.

A protestáns kollégiumoktól az Akadémiáig

Ami a reformáció évszázadát illeti, nálunk a tudományos életnek nem volt szervezett formája, még egyházi keretek között sem. Ez a dolog természetéből következett, ugyanis a nagy erőfeszítéssel újonnan alapított 16. századi „kollégiumok” esetében még ekkor föl sem merülhetett valamilyen szorosabb együttműködés igénye. A nagy protestáns központok, mint például Debrecen, Sárospatak, Pápa, Nagyvárad, később pedig Gyulafehérvár, Nagyenyed, Késmárk éltek egymástól független életüket. A római katolikus egyház és a bécsi udvar által száz évvel később létrehozott Nagyszombati Egyetem pedig az 1700-as évek első feléig annyira zárt skolasztikus tanrendszert képviselt, hogy oda protestáns fiatal nemigen tehetett be a lábát. Csak Mária Terézia korában történtek komoly lépések a modernebb európai szellemiség befogadására és az intézmény korszerű átalakítására. A pápai, sárospataki és debreceni kollégiumok példája mutatja: a 16. és

17. századi peregrinációból hazatérő diákokat – amint az előző szakaszban ezt említettük – a gyakran évekig tartó tanulmányok után itthon a történelmi szükség arra kényszerítette, hogy népük művelődésének, kultúrájának alapjait újból megvessék, és ezeken az új alapokon építkezzenek tovább. Ezért a reformáció után megalakult protestáns iskolák ismertetőjegyei között gyakran fedezhető föl a nyugati egyetemek némely vonása, hol erősebben, hol pedig gyengébben, de sohasem szolgálva lemásolva, hanem azokat mindig a hazai viszonyokhoz alkalmazva. Tették a dolgukat legjobb belátásuk szerint, még ha keserűen is kellett tudomásul venniük a külső politikai, kulturális, társadalmi vagy technikai fejlettségi körülmények hátrányosabb voltát. Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy a magyar tudomány igazából ezekben a Kollégiumokban, Líceumokban és Egyetemen tette meg első lépéseit.⁴⁷ Méghozzá bátran és jó irányba! Úgyszólván, ezekben a központokban folyt a tudományos élet szervezése. Ezt pedig azért kell fölöttébb hangsúlyoznunk, mert országos központi mérce, irányítás, tekintéllyel bíró intézmény, vagy igazodási pont, és pláne felsőfokú minősítési rendszer ekkor még egyáltalán nem volt. A professzorok tudása, tudományos elismertsége és eredményei jelentették valójában a minősítést, illetve ezek tekintélye adta meg egyes intézményeknek a

---

47 Az evangélikusok felsőfokú intézményeit jobbára líceumnak nevezték, az egyetlen egyetemet pedig 1635-ben a katolikus egyház hozta létre a bécsi udvarral karöltve: ez volt a Nagyszombati Egyetem.

közszemléletben a felsőfokú rangot. Csupán két példát ragadunk ki. Hazai tudománytörténéseink állapotot-
ták meg, hogy az első természettudósok szinte vala-
mennyien református papok voltak.⁴⁸ Ez azért volt így,
mert ők fogtak hozzá elsőként a nyugati egyetemekről
hazahozott természettudományi ismeretanyag tanítá-
sához. De a későbbiek során is ezt a területet néhány tu-
dósunk európai szinten művelte, mint például Maróthi
György⁴⁹ vagy Hatvani István⁵⁰. A másik terület a ma-
gyar nyelv művelése volt, amelynek nemcsak az lett az
eredménye, hogy a legtöbb író, költőt ezek a protes-
táns kollégiumok adták a magyar kultúrának, hanem
ennek nemzetmegtartó szerepe is volt. Az említett
nagy kollégiumok tulajdonképpen a tudományok mű-
velésének, szervezésének, fejlődésének a központjaivá
váltak. Ezek számítottak immár a magyar művelődés
és tudományművelés mérvadó helyeinek, igazodási
pontjainak. Így érkeztünk el a reformkorig, amikor
még vita tárgya volt a magyar országgyűlésben, hogy a

48 Vö. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.

49 Maróthi védte Kopernikusz heliocentrikus rendszerét a Ptole-
maioszéval szemben a Groningeni Egyetem nyilvános disputá-
táján 1736-ban. Részletesebb leírás található Gaál Botond: A
reformáció lényege. Újkori modellváltás a keresztyén gondol-
kodás történetében. Karakter 1517 Könyvesbolt, Debrecen,
2017. 22–23.

50 Hatvanit a tudománytörténet a magyar kísérleti fizika atyjá-
nak nevezi. De ő volt Európában az első, aki Christian Wolffnak,
Németország „filozófiai pápájának” a tudományművelésre vo-
natkozó ellentmondás és elégséges ok elvét félretette. Vö. Gaál
Botond: *Természettudományok oktatása és művelése a Debrece-
ni Kollégiumban*, i.m. 34.

magyar vagy a német legyen az ország hivatalos nyelv-
ve. A reformátusoknak nagyon kemény harcot kellett
megvívniuk.⁵¹

51 Annak bemutatásául, hogy milyen légkör uralkodott a 19. szá-
zad elején, amikor arról vitáztak, hogy a magyar vagy a német
nyelv legyen Magyarországon a hivatalos nyelv, s ebben milyen
szerepet játszottak a „kálvinisták”, néhány történelmi dokumen-
tumot idézünk. A 18. század végi vallási és anyanyelvi helyze-
tet jól jellemzi az államtanács egyik jegyzőkönyvből vett adat,
amely szerint egy Izdenyecz nevű tanácsstag szájából a követke-
ző kijelentés hangzott el: „A kálvinisták mind magyarok. Ha
egy kálvinista parasztot megkérdék, vajjon mi a vallása, ez azt
feleli: Magyar hitű vagyok. A magyar nyelv uralma kálvinista
uralmat fog jelenteni.” Egy Hoffmann nevű pesti szenátor az
1811–12. évi magyar országgyűlésről a következő titkos je-
lentést küldte az osztrák császárhoz: „Tagadhatatlan, hogy a
kálvinisták mind jól beszélnek magyarul és nagy szónokokkal
rendelkeznek: mihelyt tehát a magyar nyelv lesz a hivatali állás
betöltésének föltétele, nyilvánvaló, hogy minden fontos állás
lassanként a kálvinisták kezére kerül, akik végre is olyan dik-
tatúrát fognak gyakorolni, melynek következményeit késő lesz
megbánni. ... Ha kálvinista uraink célt érnek, ezzel vége a ka-
tolikus egyháznak s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák
ház iránti ragaszkodást fönttartani kívánják.” A kálvinisták-
tól való félelem még 1840-ben sem szűnt, amikor is szintén az
államtanácsai ülésen a cseh Kollowrat így érvelt a magyar nyelv
iskolai bevezetése ellen: „A magyar nyelv kikényszerítése re-
formátus érdek, mert a kálvinistáknak nem kell az iskolában
a magyar nyelvvel küzdeniük, mint a katolikus németeknek és
tótoknak, ezért majd többet tudnak, jobban tanulnak s így majd
elárasztják a közigazgatási hivatalokat. Még a katolikus pap-
növédek is református szellemet fognak magukba szívni a
magyar tannyelvű iskolákban.” – Révész Imre: A Kistemplom
történetének legszebb napja. In: *Tegnap és ma és örökké*. Coetus
Theologorum, Debrecen, 1944. 399. Révész idézi Kornis Gyula
katolikus történész *A magyar művelődés eszményei* című művét.

A Magyar Országgyűlés 1825. november 3-án Pozsonyban tartott ülésén Felsőbüki Nagy Pál képviselő a tehetős magyar főurakat ostorozva, a magyar nyelv műveléséért szállt síkra, és a szenvedélyes felszólalására válaszul Széchenyi István azzal válaszolt, hogy „jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá”, azaz birtokainak egy évi jövedelmét egy magyar tudós társaság létrehívására felajánlotta. Őt több magyar főúr követte tetemes adományokkal. Rövidre fogva: így jött létre a Magyar Tudományos Akadémia. Először egyesületként tudták megalapítani mint Magyar Tudós Társaságot, és az országgyűlés így iktatta törvénybe, mégpedig az 1827: XI. törvénycikk alapján: „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról”. Csak 1845-től kapta/viselte hivatalosan a Magyar Tudományos Akadémia nevet. Működését ténylegesen 1830-tól kezdte meg, amikor már kidolgozták az alapszabályt, és királyi jóváhagyás után tagokat is választottak. A tagságra történő választás kezdeti bonyolult szabályait, majd az Akadémia viszontagságos sorsát, alakítását a történészek már többen bemutatták,⁵² ezért mi most nem megyünk bele részletekbe. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Magyar Tudós Társaság több mint száz évig magába foglalta a szépirodalom és zenetudomány legkiválóbb

---

52 Mi főként *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* című háromkötetes kiadványt vesszük alapul Glatz Ferenc elnöki előszavával. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. Egyéb forrásainkat az irodalomjegyzékben soroljuk föl.

képviselőit is, akik a „széptudományok” osztályt alkották. Az egyszerűség kedvéért megmaradunk amellett, hogy a továbbiakban a *levelező* és *rendes* tagsági viszonyt tekintjük alapnak, hasonlóan a mai helyzethez. A tiszteleti tagságot is a rendes tagság körébe soroljuk.

III. A Debreceni Református Kollégium akadémikus tanárai

Amikor mostanság a Debreceni Kollégium a Magyar Tudomány Ünnepeét szervezi minden év november 3-val kezdődően – az MTA alapítási dátuma szerint –, mindig megemlékezik arról is, hogy a Marosvásárhelyi Református Kollégium diákja, Bolyai János 1823. november 3-án írta édesapjának a levelét Temesvárról, miszerint: „*a semmiből egy ujj más világot teremtetem*”! Sajnos, Bolyai János nem került be az akadémiai tagok közé, s ez örök hiányérzetet szül a magyar emberekben.⁵³

---

53 Nem akarunk szó nélkül elmenni e sajnálatos tény mellett. Mindenkit érdekelhet ennek miértje, ezért néhány mondatban itt kitérünk rá. A tudománytörténészek kutatásai szerint a Magyar Tudós Társaság számontartotta és akarta is Bolyai János akadémiai tagságát, amit Döbrentei Gábor főtítkár Bolyai Farkashoz írt leveléből tudunk. Ebből idézünk: „*Rád nézve is egyenesen írtam midőn kívántam, hogy mathesisi munkádat magyarul írd, mivel 3-ik vidéki rendes tagnak óhajtottalak majd 300 pengő forinttal, ami mellett már ezután deák munkád mellett nem szólhatok; fjadra, a Kapitányra nézve is az a barátságos*

Kérdezzük: a Debreceni Református Kollégium több évszázados küzdelmének abban a szakaszában, amikor már volt mihez mérni a tudományművelés színvonalát, tehát a Magyar Tudós Társaság, illetve a Magyar Tudományos Akadémia már működött, vajon milyen mértékben járult hozzá a nemzet szolgálatához? Ennek egyik fokmérője lehet a megválasztott akadémiai tagok száma, illetve a Kollégiumban nevelkedett, de később az Akadémiához kötődő tudósok száma. Eközben azt is figyelembe kell vennünk, hogy a Debreceni Kollégium valamennyi tanára és főiskolai

---

észrevételem van, hogy ha magyarul adja ki munkáját, lehet még helybeli tag is 500 pengő forinttal, mely summa penziójához egykor oly jól járulna; lehet vidéki rendes tag 300 pengő forinttal. (1833. augusztus 29.)” (Vö. Kántor Sándorné Varga Tünde: Bolyai Farkas és Nagy Károly munkáiról a Magyar Tudós Társaság 1835. évi nagydíja tükrében. Megjelentetésre 2017-ben elfogadott tanulmány az elektronikus Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat számára.) Valószínűleg Bolyai János – ha egyáltalán tudott-e valamit erről a levélről – ekkor már olyan lelki állapotban volt, hogy nem tudta fölmérni ennek súlyát. Viszont az is igaz, hogy a legnagyobb matematikai zsenit a kortársai kellő mértékben nem értették meg, illetve nem „mérték föl” a tudományos felfedezésének a horderejét. Pontosabban szólva, ő oly magasan állt a geometriai „ujj más világával”, hogy arra a magaslatra „nem értek föl” a kortársai. A latin nyelven való közlés nem lehetett akadály, mert akkor még mindenki tudott latinul a tudományos berkekben. Azt viszont megértéssel kell fogadnunk, hogy 1833-ban még nem a mai értelemben vett szempontok szerint választottak akadémiai tagokat, mert a magyar nyelv ápolása, művelése, a tudományos szaknyelv kialakítása volt a cél. Egyébként egy harminc oldalnál rövidebb műről van szó. – Einstein sem kapott Nobel-díjat a relativitáselméletért, mert a bírák bizonytalanok voltak annak igazsága felől. Bolyai és Einstein esete kísértetiesen hasonlít.

diákja részt vett az 1848–49-es szabadságharcban, s ennek folytán iszonyatos büntetésben részesültek. A bécsi udvar bosszúja elérte mind a tudós tanárokat, mind pedig a diákokat, de magát az intézményt is. Debrecen híres Kollégiumát ekkor Bécs majdnem eltörölte, mert itt fogalmazták meg a Habsburg-Lotharingeni Ház trónfosztását is tartalmazó Függetlenségi Nyilatkozatot 1849. április 14-én. A bölcsésztagozatát lefokozták középfokú tagozattá, a jogtudomány oktatását egy időre felfüggesztették, és csak a teológiai tagozatot hagyták meg folyamatosan működő intézménynek a lelkészképzés számára. Akadémikus tanárok tanítottak ekkor középfokon. Ilyen körülmények között élve, dolgozva a tudós tanárok mégsem adták föl, mert remélték egy szabadabb kor eljövetelét. Csupán egy példát említve, ebben a korszakban hozták létre az országszerte híres természettudományi gyűjteményeket, amelyek később hozzájárultak az egyetemi szint méltánylásához, a Debreceni Egyetem 1912-ben történt létrehívásához. – Az alábbiakban születési évszámuk sorrendjében röviden bemutatjuk azokat, akiket akadémiai taggá választottak.⁵⁴

* * * * *

---

54 A szakterületüket *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*, i.m. szerint tüntettük fel a név mellett.

SÁRVÁRI PÁL (1765–1846) egy olyan professzorra volt a Debreceni Kollégiumnak, aki a tudásához és hatásához mérten még mindig nem részesült kellő értékelésben. Piskolton született és Debrecenben hunyt el. A Kollégiumban tanult, majd 1792-től a Göttingeni Egyetemen töltött három évet, ahonnan bölcsészdoktori oklevéllel jött haza. Ez a matematika, a fizika és a filozófia tárgyakban való elmélyülést jelentette. Idehaza külön tanszéket kapott a matematika és fizika számára, de igen tevékeny volt a filozófia és a rajz oktatásában is, valamint a magyar természettudományos nyelvezet fejlesztésében. Kant filozófiáját ő tanította elsőként és a rajzban is ő inspirálta Beregszászi Pált, az első neves kollégiumi rajz-tanszéki professzort. Könyvet írt „*Moralis philosophia*” címmel Kant hatása alatt, majd „*A rajzolás mesterségének kezdete. A rajzolásban gyönyörködő tanuló ifjak és gyermekek kedvéért*” című műve készült el, amely „tankönyvül” szolgált mind a mérnökképzésben, mind pedig a tanítók képzésében. Jelentős szerepet játszott abban, hogy 1798-tól a filozófia önálló tantárgyként jelent meg és külön tanszéki keretek között magyar nyelven elkezdődött a művelése. Alapjában véve azonban Sárvári Pál igazi tudós arcát a matematika és fizika területén mutatta meg. Ha a hátramaradt jegyzeteit és a diákjainak az előadásairól lejegyzett írásait nézzük, egy rendkívül széles körű tudással és enciklopédikus műveltséggel rendelkező tanáregyéniség bontakozik ki előttünk. Nem véletlen, hogy az irodalom tanára helyett Arany János is ő hozzá vonzódott, mert az „agg Simeon” volt rá legnagyobb

hatással. Híres volt arról, hogy hatalmas könyvtárban mintegy nyolcszáz könyvet őrzött. Mind a matematikában, mind pedig a fizikában teljesen európai szinten tanított. Matematikában tanította a trigonometriát, goniometriát, a kúpszeleteket, a geometriai optikát, a parabola tengelyponti egyenletét, a Kepler-törvényeket, a sík- és gömbi mértant, és még megannyi területet. Kerekes Ferenc és Győri Sándor akadémikus matematikusok is a tanítványai közül kerültek ki. A fizikában is igen nagy jártasságról árulkodik a jegyzetanyaga, amely a newtoni fizikától kezdve egészen az elektromosságig széles ismeretanyagot ölel fel. Eljut odáig, hogy tisztázza a tehetetlen tömeg és súlyos tömeg („nehézség és sújosság”) közötti különbséget.⁵⁵ Ha valaki, akkor ő nagyon megérdemelte a Magyar Tudós Társaság levelező tagságára történő megválasztást 1832-ben, amikor is Győri Sándor tanítványával egy időben részesülhetett e megtiszteltetésben. Akkor még nem kellett székfoglaló beszédet tartani, de elképzelésem szerint a természettudományi szaknyelv területéről választott volna témát az Akadémia alapításának eredeti szándéka szerint.⁵⁶

---

55 Vö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban, i.m. 98–101; 135.

56 Vö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban, i.m. 83–86., valamint 98–101.

BUDAI ÉZSAIÁS-nak (1766–1841) Szilágypér (Peér) a szülőfaluja, Debrecenben van eltemetve.⁵⁷ A Debreceni Kollégiumban már korán kitűnt tehetségével és szorgalmával, tizenhat évesen lett tógátus diák, az ifjúság pedig szeniorrá választotta. 1792-től a Göttingeni Egyetemen tanult, utána tanulmányokat folytatott Angliában és Hollandiában. Főként históriával és klasszika-filológiával foglalkozott. 1794-ben újra Göttingenben találjuk, ahol bölcsészdoktori címet szerzett. Hazajöve a Kollégium tanárává nevezték ki. Csokonainak is és Kölcseynek is tanára volt. Fölismerte, hogy a régiek tudományából át kell menteni az értékeket, de nagyon nagy szükség van egyfajta új szellemiségre is. Az addig uralkodó racionális ortodoxia szellemét mélyen becsülte, mert megőrizte a biblikus alapozást, ugyanakkor már „új időknek új szelei” járták át gondolatait. Ezt valósította ő meg Debrecenben. Bár a fő tantárgyát még latinul adta elő, komoly szerepet játszott a magyarnak, mint tannyelvnek a bevezetésében. Általában is elmondhatjuk, hogy Budai Ézsaiás kitűnő filológus volt. Úttörő szerepe volt a tanárképzés megindításában. 1802-től a *paedagogica* és *didactica* tárgyak nagyhatású előadója, „felügyelő tanára” (classium inspector) volt. Három kötetben (1800, 1805, 1808) megírta és kiadta *Magyarország*

---

57 Temetésén Péczely József mondott emlékbeszédet. Vö. Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem. DRHE- Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012. 78–80. Budai Ézsaiás életrajzát és munkásságát legújabb formában ez a könyv közli.

Historiája című könyvét, melyet az egész országban használtak. Ő már Kant filozófiáján is túllépett, és olyan szellemi nyitottságot képviselt, különösen a teológiában és a történettudományban, amely egyenesen vezetett a reformkorba, s beletorkollott az 1848-as forradalomba és szabadságharcba. Hatalmas történetírói munkássága, főként a magyarországi reformáció feldolgozása elismeréseként kapta Göttingenben a díszdoktori címet 1817-ben, a reformáció 300 éves évfordulója alkalmából. A Magyar Tudós Társaság 1831-ben tiszteleti tagjainak⁵⁸ sorába fogadta. Neki még nem kellett székfoglaló előadást tartania. Sokat tett a magyar tudományos szaknyelv létrehozása érdekében, írásainak, akár történelmi, akár teológiai jellegűek, irodalmi értéke is van. Kiadott művei elsősorban egyháztörténeti munkák.⁵⁹

ERCSEI DÁNIEL (1781–1836) Mezőtúron született és ott kezdte iskoláit, majd a Debreceni Kollégiumban folytatta tanulmányait. Tehetséges diák lévén már felőbb évesként tanított a poétika és retorika osztályban. 1803-ban Göttingenbe ment, ahol hamarosan

---

58 A tiszteleti tagság az első években szinte azonos volt a rendes tagsággal. Vö. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002, I. kötet, i.m. 14.

59 Vö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomda, Debrecen, 1904. 42–43. Zoványi is Balogh Ferenctől vehette az adatokat. Vö. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. MORE Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 99.

bölcsészdoktori oklevelet szerzett ezzel a művével: *Dissertatio, in qua Summa Systematis dynamici in Physica disciplina capita exponuntur et pensitantur. Daniel Ertsei, hungarus...* – 1805-től Ercseit ismét a Debreceni Kollégiumban találjuk. Itt filozófiát tanított az 1798-ban létrehívott filozófiai tanszéken. Ennek első professzora Lengyel József volt, de ő Kant filozófiáját nem tartotta alkalmasnak a protestáns teológia műveléséhez. Lemondott, így Ercsei Dániel kapott megbízást e tárgy tanítására, s haláláig ebben az állásában maradt. Ami a tantárgyát illeti, ebben a korban komoly gondot jelentett David Hume empirista hatása, amely nehezen volt összeegyeztethető Kant axiomatikus racionalizmusával. Ugyanekkor jelent meg a pszichológia egész Európában, s ennek az első időkben vallásfilozófiai beágyazódása volt. Ezt oldotta meg széles körű filozófiai jártasságával Ercsei Dániel, aki az empirikus lélektan egyik úttörője lett hazánkban. Ezek mellett tanított politikát és statisztikát is. E tárgyakban élen járt a hazai felsőoktatás mezején, s ezzel igazából a Debreceni Kollégium európai szintjét és rangját biztosította. Az új tudományterületek iránti fogékonysága révén vett részt a Magyar Tudós Társaság létrehozására 1828-ban felállított bizottságban, és már 1831-ben be is választották a Társaság tagjai sorába. Székfoglalót még nem kellett tartania. Ő írta az első magyar nyelvű statisztikai munkát 1814-ben. A *Compendium psychologiae empiricae et logicae* című munkája Debrecenben jelent meg 1833-ban, mely korának egyik újdonsága volt. Ercsei Debrecenben hunyt el 1836-ban.

KEREKES FERENC (1784–1850) Arad vármegye Erdőhegy nevű kis településén született igen szegény családban. A Debreceni Kollégiumban bontakozott ki tehetsége. Fiatalon még verselt is, Fazekas Mihály Ludas Matyi című művét ő adta ki Bécsben, mely elé egy remekül megírt saját verset tett. Csakhamar a reál tudományok felé fordult, nagy formátumú, európai hírű természettudós lett belőle. Német nyelven 1818-ban írt *Betrachtung über die chemischen Elemente* kémia-könyve alapján a Szentpétervári Egyetem is meghívta tanárának. Nem fogadta el a meghívást, volt iskolájába jött vissza, hálából. 1848-ban agyvérzést kapott, majd Balatonfüredre ment gyógyulni, de 1850-ben váratlanul meghalt. A Debreceni Kollégium 1990-ben sírkövet állíttatott neki az új balatonfüredi városi temetőben.⁶⁰ Kerekes Ferenc és a két Bolyai munkássága időben nagyjából egybeesik. A Marosvásárhelyi Református Kollégium két nagy alakjának, a különös matematikai tehetséggel megáldott Bolyaiaknak méltó debreceni kortársa. Széles körű tudása az övékével vetekedett, a tudományos alkotás terén azonban Bolyai János felülmúlta őt. Kerekes elaprózta zseniális képességét. Foglalkozott botanikával, ásványtannal, kémiával, nyelvészettel, míg végérvényesen a matematikánál kötött ki. Amikor a lipcsei Jablonowski Társaság 1834-ben

---

60 Az eredeti sírköve elveszett a régi temető felszámolása miatt. Az emlékező istentiszteleten Gaál Botond professzor, kollégiumi főigazgató prédikált, a temetőben pedig imádsággal avatta fel az új sírkövet, majd Nagy Mihály kémia tanár mondott emlékebeszédet.

pályázatot hirdetett a komplex számok és a geometriai szerkesztések közötti kapcsolat tisztázására, a két Bolyai előtt Kerekes dolgozatát értékelték többre. A helyzetképhez hozzátartozik, hogy a meghirdetett pályázatra csak az említett három kiváló akkori magyar matematikusunk küldött be értekezést, más európai tudós nem szólt hozzá a pályázati témához. Kerekes munkássága mai szemmel is kimagasló egyetemi szintnek felel meg. *Elmélkedés a Fellengős Mathesis igaz Sarkalatairól* című, magyar nyelvű „felsőfokú jegyzetével” már 1837-ben megvetette a differenciál- és integrálszámítás oktatásának hazai alapjait.⁶¹ Ez az első magyar nyelvű „egyetemi tankönyv” a matematikai analízis területén. Ugyanebben az évben választották a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává.

PÉCZELY JÓZSEF (1789–1849) Rév-Komáromban született Karácsonykor. Édesapja halála után 1792-ben édesanyjával Debrecenbe költöztek. A Kollégium diákjaként tanult. 1811-től két évre kiment Mezőtúrra rektortanítónak, hogy a jövedelméből 1813-tól a bécsi és göttingeni egyetemen tanuljon nyelvészetet, történelmet és klasszika-filológiát. 1815-től a Debreceni Kollégium visszahívja tanárának és haláláig ezt a hivatását gyakorolja. Történelmet, latint és görögöt tanított, kiállt a magyar nyelvű oktatás ügye mellett. Ő már ekkor tagozatokban gondolkodott és javasolta

61 Jelzete a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában: TtREK R 608/54.

a négy osztály általános elvégzését, valamint a hatosztályos gimnáziumi tanulmányok bevezetését. Nála jelenik meg először a testnevelésnek mint tantárgynak a fölvetése. Tanítványait versírásra buzdította és verseiket a *Pallas Debreczina* és a *Lant* című kiadványban közölte. Foglalkozott mind az európai államok, mind pedig a magyarság történetével az ázsiai korszaktól egészen a 19. századig. Tanárrá történt választásától 1831-ig a Kollégium könyvtárosa, a mai Nagykönyvtár kialakításának jelentős egyénisége. Bőkezű adakozó: 1) 12 ezer forinttal tanszéket alapított a görög és latin nyelv számára; 2) Ezer-ezer forintot rendelt egy magyarul írandó pályaműre és egy latinul írandó vagy görögből fordítandó pályaműre; 3) Ötezer ezüst forintot hagyott az MTA-ra irodalom és történelem tárgyú művek díjazására; 4) Kétezer forinttal létrehozta a tanári nyug- és gyámintézet alapját; 5) Négyezer forinttal ösztöndíjat hagyott a tehetséges fiatalok számára.⁶² A Magyar Tudós Társaság 1832-ben levelező, 1837-ben rendes tagjává választotta. Székfoglalójának címe: *A nemzeti gazdaság befolyásáról a nemzeti művelődésre.*

VECSEI JÓZSEF (1800–1855) lett tanárának, Ercsei Dánielnek az utóda. Debreceni születésű diákként természetesen a Kollégiumban tanult, a diákság szeniorrá választotta, és 28 éves korában ment ki Göttingenbe filozófiát tanulni. Hazajövele után előbb Budai Ézsaiás

62 Vö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 44.

vette maga mellé a Nagytemplomba segédlelkésznek, utána Bárádra került és egy év múlva a Debrecen-Ispotályi Egyházközség lelkésze lett 1832-ben. Ismert volt képzettsége, így őt választották meg 1836-ban a megüresedett filozófiai tanszékre. Az Európában híressé vált Hegel filozófiáját kritikával illette, túlságosan elvontnak és a gyakorlati élettől távolinak tartotta. Nemtetszését a reformkorban széltében-hosszában hirdette. A szabadságharc alatt ő is a forradalmi eszmék mellett állt ki, s az önkényuralom idején védte a Kollégiumot, amikor az Entwurf ürügyén kegyetlenül lefokozták. Már 1852-ben bátor hangú levélben hozta az akkori püspök tudtára, hogy „bölcseleti szak nélkül” művelt embert nem adhat a Kollégium a hazának, pláne protestáns lelkész nem nélkülözheti ezt a területet. Vecsei József fogalmazta azt a híressé vált mondatot, amelyet Ferenc József császár debreceni látogatása emlékére állított márványablán olvashat mindenki: ... a magyar nemzet „sok mindenre áhítozik, még több nélkül szűkölködik, de a legtöbbet reméli!”⁶³ A Magyar Tudós Társaság 1839-ben levelező tagjává választotta, székfoglaló előadás tartása még ekkor nem vált általános szokássá. Debrecenben hunyt el 1855-ben.

---

63 A tábla szövege latin. Ez egy mondatrészlet, amelyet többféleképpen szoktak fordítani. Mi Révész Imre fordítását idéztük. Vö. Révész Imre: Debrecen lelke. In: Tegnap és ma és örökké... Coetus Theologorum sorozat, 4–5. Debrecen, 1944. 359.

CSÉCSI NAGY IMRE (1804–1847) a bihari Érkeserűről jött a Debreceni Református Kollégiumba tanulni. Már felsőéves diák korában tanított a poétika osztályban, komoly tekintélye lehetett diáktársai körében, mert szeniorrá választották. 1831-ben Pestre és Bécsbe ment tanulni orvostudományt, itt szerezte az orvosi diplomáját 1837-ben. Visszajöve a Kollégiumba orvostannal foglalkozott, de nem lévén orvosi képzés, általában a természettudományok terén képezte magát. 1839-ben vette át Kerekes Ferentől a tanszéket, melyen kémiát, botanikát, ásványtant és technológiát kellett tanítania. Az Oratóriumban elmondott tanszéki székfoglaló beszéde árulkodik a szemléletéről: *Mi jótékony befolyása van a természeti tudományoknak a többi szaktudományokra?* Elődje inkább elméleti tudós tanár volt, ő pedig fontosnak tartotta a kísérletezést. Elő is volt írva a professzornak, „hogya közönséges leczkéken experimentáljon, s ne papirosról beszéljen”. Ez oda vezetett, hogy a kémia tekintetében hamar felhozta a Kollégium szintjét a nyugati polytechnikumok szintjére. Maga a kémia megmaradt önálló, elméleti és kísérleti tananyaggal rendelkező, kvantitatív összefüggéseket is tárgyaló tantárgynak, ugyanakkor pedig a vezető természettudományos tárgyak, köztük a kémia is, bevonult a gyakorlati-technikai oktatásba. Jól tükrözi ezt az az 1840 körüli időből fennmaradt kéziratos jegyzet, amely már olyan kémiát ír le, mintha azt laboratóriumban végezték volna. Jó néhány esetben az elegyedés, vagy elegyítés arányát számszerűen is megadja. A gyakorlati élet felé fordulás Csécsi Nagy

Imre tanársága idején vált erőteljessé a Debreceni Kollégiumban; ő indította meg a növénygyűjtést és több ezer darabbal szaporította az ásványgyűjteményt, majd egy könyvet is írt *Földünk, s néhány nevezetesebb ásvány* címmel. Fiatalon halt meg nyolcvévi tanári működés után. Csak gyaníthatjuk, hogy igen jelentős szerepet töltött volna be a Kollégiumban újból bontakozó természettudományok fejlődésében. Tudományos felkészültsége, orvosdoktori képzettsége és természettudományos gyűjtő-kísérletező-szemléltető munkája alapján méltán soroljuk őt is a Kollégium legnagyobb tanárai közé. Legkedvesebb tantárgya a kísérletes kémia volt. A Magyar Tudós Társaság levelező tagjai sorába választották 1844-ben. Székfoglalójául azonban tanszékének másik területéről választott témát: *Emlékirat a botanikai magyar műnyelv javításáról*.

SZÚCS ISTVÁN (1811–1891) Tiszaderzszen született, iskoláit a Debreceni Kollégiumban végezte, ahol teológiát, bölcseletet és jogot is tanult. 1838-ban ügyvédi oklevelet szerzett. A jogtudomány területen Bécsben tett szert polgári és büntetőjogi szakismeretekre, valamint ún. váltójogi tanulmányai révén a pénzügyek jogi szempontú kezelésére. 1840-ben a Kollégium jogi tagozatának tanárává választották, ahol az általános jogtudományi ismeretek mellett jogbölcseletet és egyházjogot is tanított. A jogirodalom terén mutatott eredményes munkájáért 1846-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Az akadémiai berkekben ismerték modern gondolkodását, mely pozitivistá jogszemléletében mutatkozott meg. Székfoglalóját *A tételes jog filozófiájának történeti fejlődéséről, s korunkban a polgárzat javára kivívott haladásról* címmel tartotta. A Szabadságharc leverése után, a megtorlás idején jelentős szerepet játszott abban, hogy Bécs nem tudta teljesen megszüntetni a jogi képzést. 1857-ben lemondott tanári állásáról, mert ki nevezést kapott a nagyváradi kerület császári iskolai tanácsosi tisztére, melyet néhány évig viselt, és utána a debreceni királyi törvényszék bírójává nevezték ki. Ezekben a tisztségekben is mindig figyelt a Kollégiumra, annál is inkább, mert időközben a debreceni református egyház főgondnokává választották, s így a pénzügyekben járatos jogi szakemberként a Kollégium gondnoka és a Gazdasági Tanács elnöke lett. Így visszakerült volt iskolájába, ahol tanult és tanított korábban. Pályájának második felében sokat foglalkozott Debrecen város történetével, amelyet 1871-ben meg is jelentetett három kötetben ezzel a címmel: *Szabad kir. Debrecen város történelme*. Ez a mű mindmáig remek forrás a történetírók számára, nagyon sok adatot összegyűjtött a város életéből. Idős korában is Debrecenben élt, itt kapott végső nyughelyet is.

LUGOSSY JÓZSEF (1812–1884), aki abban a korban a magyar és általános nyelvészet egyik legnagyobb hazai alakja lett, Felsőbányán született, Debrecenben halt meg. A Kollégium diákja és szeniora volt, aki latin

nyelvű verseivel is kitűnt társai közül. 1840-ben Berlinben tanult orientalisztikát. Hazatérte után 1841-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjai közé fogadta. Előbb lelkész volt Szatmáron, majd tanár Máramaroszigeten és 1845-től a Debreceni Kollégiumban a magyar irodalom tanára, egyúttal a Kollégium könyvtárosa lett. Mint ilyen, ő alapozta meg a Kollégium Nagykönyvtárának rendjét. Az R 537 jelzetű Lugossykódex róla kapta nevét. Részt vett a szabadságharcban, huszár nemzetőrként szolgált és nagy hatású lelkesítő beszédeket mondott az ifjúságnak. A szabadságharc leverése után hónapokig bujdosott, előbb Tégláson, majd másutt. 1851-től 1861-ig ismét a Debreceni Kollégiumban kapott tanári katedrát, 1858-ban pedig akadémiai rendes taggá választották. Székfoglalóját 1859-ben tartotta *Nyelvészeti iránynézetek; szküth-európai szómaradványok* címmel. Szervezője és vezérszónoka volt 1859-ben a Kazinczy-ünnepnek, mely a szabadságharc óta az első nyilvános ünnepi összejövétel volt a Kollégiumban. Szerény, csendes, nagy tudású és szuggesztív tanáregyéniség volt. 1861-ben agyvérzést kapott, de betegségéből felgyógyulva visszajött a Kollégiumba, és 1877-től újból, mint rendkívüli tanár szanszkrit és perzsa nyelvet tanított. Számos nyelvészeti és bibliográfiai értekezése jelent meg. A görögre és latinra épülő európai nyelveken kívül a héber, arab, perzsa és a tibeti nyelvet is megtanulta. Ő írta az első magyar nyelvű arab nyelvtant 1841-ben, de írt még az ősmagyarok csillagászati ismereteiről is. 1877-ben rövid időre eljutott Londonba és Edinburghba, ahol a

legjobb brit könyvtárakban a keleti nyelveket kutatta. Tudásával alapozta meg tekintélyét és így vált a 19. századi nemzeti ébredés egyik vezéralakjává.

TÖRÖK JÓZSEF (1813–1894) Bars megyében született Alsóváradon. Iskoláit Selmecen kezdte, ahonnan a Debreceni Kollégiumba jött. Orvosi diplomáját Pesten szerezte 1842-ben, rá egy évre sebészdoktori képzettséget kapott. Időközben Berlinben, Párizsban és Bécsben is folytatott kiegészítő tanulmányokat. Orvosként előbb Pesten vált ismertté, ahol a Természettudományi Társulat évkönyvét is szerkesztette. 1847-ben Debrecenbe került vissza, ahol a Kollégiumban a vegytan, növénytan és ásványtan rendes tanára lett, s egyidejűleg rábízták a főiskolai orvosi tisztet is. 1849-ben a két debreceni táborigorvosa, majd a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetése után egészségügyi miniszteri tanácsos. A világosi fegyverletétel után csak tanári állást vállalt, tanszékét lefokozták középfokú szintre, de ő vállalta a tanítást, ugyanakkor a jogakadémiai tagozaton törvényszéki orvostant és közegészségtant is tanított. A Hatvani által indított diákkórházat átszervezték „főiskolai kórházzá”, így gyógyító munkát is tudott végezni. Széleskörű tudása tette lehetővé, hogy a tantervi szükségnek megfelelően természetrajzot és élettant is tanítson. Őt is foglalkoztatta a magyar tudományos nyelv fejlődése, ennek érdekében főként az orvosi és kémiai szaknyelv területén konkrét javaslatokat is tett. Sok publikációja jelent meg, A

leginkább ismertté vált két műve: *A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei* (Pest, 1848), valamint *A természettudományok elhanyagolásának káros következményei hazánkra nézve* (Debrecen, 1848).⁶⁴ Török Józsefet már 1843-ban levelező, 1858-ban rendes taggá választotta a Magyar Tudományos Akadémia. Rendes taggá választásakor *Debreczen földtani viszonyai* címmel tartotta székfoglaló előadását. Hitt abban, hogy a szigorú elnyomás után eljön az idő, amikor a Kollégium is felvirágzik, sőt ő volt az első, aki már 1870-ben fölvetette a debreceni egyetem létesítését.

KALLÓS LAJOS (1819–1881) a szatmári Borzova községből származik, középfokú tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumban végezte, ugyanott jogot tanult és ügyvéd lett. Érdeklődése a jogtudomány alapjai felé fordult, és miközben ügyvédi munkát végzett, majd Pesten a királyi tábla helyettes jegyzői tisztté vállalta, a polgárjoggal foglalkozott tudományos szempontból. 1846-ban jelentette meg az *Alapelvek a magyarhoni polgárjogban* című munkáját, mellyel jó hírnevet szerzett. 1851-ben Sárospatakon tanított jogot, 1853-tól a Debreceni Kollégiumban lett a jogtudomány rendes tanára. Debrecenben ekkor nehéz idők jártak, Kallós Lajos több műve is kéziratban maradt. Az MTA méltányolta a jogtudományban kifejtett tevékenységét és 1863-ban levelező taggá választotta.

64 Vö. Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 53–54.

Székfoglalóját *A törvények tiszteletéről* címmel tartotta. Ő is jelentős szerepet játszott abban, hogy a jogtudományt a Debreceni Kollégiumban felsőfokú szinten tudták tartani, annak ellenére, hogy 1856 és 1861 között ennek tanítását központi utasításra szüneteltették. Kallós Lajos Debrecenben hunyt el.

CSÁNYI DÁNIEL (1820–1867) matematikai munkásságát derékba törte a szabadságharcban való részvétele miatt reá mért 12 évi börtönbüntetés. Halálra ítélték és kegyelmet kapott. Az ítélet és a kegyelem kihirdetése között eltelt időben megöszült. A börtönévek után visszajött a Kollégiumba és volt iskolájában tanított haláláig. A sokoldalú tehetséggel megáldott fiatal a szatmári Nagybányán született, Máramarosszigeten kezdte tanulmányait, onnan jött a Debreceni Kollégiumba, ahol kitűnt matematikai tehetségével. Előbb Kassán tanult jogot, majd a Bécsi Polytechnikumban részesült mérnöki képzésben. Rövid ideig Széchenyi István titkára volt, majd a Tisza szabályozásánál vízmérnökként dolgozott 1848-ig. A szabadságharcban előbb főhadnagy, majd toborzótsízt a 15. számú huszárezrednél, később pedig a komáromi vár erődítményi munkálatait irányította. A szabadságharc bukása után elkezdte tanári munkáját, de 1851-ben letartóztatták, és ekkor kapta a súlyos ítéletet. Bár 1857-ben szabadult, de csak 1861-ben foglalhatta el ismét tanári hivatalát. A fogság alatt és után is állandóan írt, főként matematikai analízissel foglalkozott. 1863-ban az Akadémia levelező tagja lett.

– Eredetileg a geometria volt a fő szakterülete, majd foglalkozott számelméleti kérdésekkel is, melyről csak annyit tudunk, hogy 1859-ben jelent meg *A számtan elemei közönséges számokban* című munkája Debrecenben. Akadémiai székfoglalóját *Rövid tájékozás a mértan rendszere felett* címmel tartotta. 1864-ben rábízták az újból éledező jogakadémia igazgatását, ahol statisztikát tanított. Elvileg az ő tanszéke képviselte volna a főiskolai szintű természettudományi tárgyak továbbélését, gyakorlatilag azonban Csányi Dániel 1867-ben bekövetkezett halálával ezek felsőszintű oktatását megszüntnek tekinthetjük. Temetésén id. Révész Imre akadémikus mondott gyászbeszédet, melyhez a bibliai ígét Dániel könyvéből vette (Dán 12,13). Ebben a bátor beszédben Révész nagyon szépen kifejtette, hogy a „megmérhetetlen mély honfiúi fájdalom, küzdelem, vész és megaláztatás” után itt a földi létben nem kapott elégtételt, de Dániel neve héberül azt jelenti, hogy „Isten az én bírám!”. Csányi Dániel sírja is az „isteni igazságszolgáltatást” fogja hirdetni.⁶⁵ Hogy a negyvennyolcas hazafiúi érzés milyen mélyen élt a Kollégium ifjúságában, jól érzékelhető a diákokban rejtetten is elevenen ható hála kifejezéséből, amikor is Csányi Dániel kedves tanárunk sírja fölé saját gyűjtésükből sírkövet állíttattak, majd a megmaradt pénzből fizikai kísérleti eszközöket vásároltak a szertár számára.⁶⁶

65 Egyházi gyászbeszéd néhai Csányi Dániel debreceni főiskolai tanár s magyar tudományos akadémiai levelező tag felett. Jelzete: TtREL I. 8. d. „Csányi Dániel”.

66 Vö. Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 52.

IMRE SÁNDOR (1820–1900) személyében egy igazi magyar nyelv és irodalom szaktudós következik. Hegyközpályiban született és Hódmezővásárhelyen halt meg. Ő is a Debreceni Kollégium neveltje, Arany Jánosnak osztálytársa volt. Filozófiát, jogot és teológiát tanult, majd hosszú éveket töltött lelkészként és tanárként. Ez alatt fölkészült és komoly irodalomtörténész lett. Már 1858-ban az MTA levelező tagjává választották. A következő évben tartotta székfoglalóját *A magyar szögyök mivolta és némely változásai* címmel. Így hívták meg a Debreceni Kollégiumba 1859-ben a magyar irodalom tanszékre, s itt működött 1873-ig, amikor is Gyulai Pál javaslatára elfogadta az új Kolozsvári Egyetem meghívását az irodalomtörténeti tanszék professzori állására. A debreceni évek alatt a Kollégium irodalomtörténeti oktatását országos szintre emelte. Ő volt a debreceni Gyulai Pál, aki határozott reformokat valósított meg az irodalom oktatásában. 1865-ben kiadott *Magyar Irodalomtörténete* és annak rövidebb változata lett a tankönyv az ország keleti felében, az Alföldön és Erdélyben egyaránt. Ő is a népi-nemzeti vonalat képviselte. Debrecenben neki köszönhető a magyar nyelv és irodalom oktatásának tudományos igényű megalapozása. Igen jelentősek a magyar nyelvtörténeti kutatásai. Sőt, ő vetette fel először Debrecenben, még kollégiumi tanársága idején, az óralátogatás szabadságát, s úgyszólván ezáltal vált a debreceni egyetemi oktatás előfutárává. 1879-ben választották az MTA rendes tagjává, és a következő évben *Beregszászi Nagy Pál élete és munkái* címmel tartott újból székfoglalót.

LADÁNYI GEDEON (1824–1886) a szatmári Hirip községben született, és Kolozsvárott halt meg. Egykori szülőhelyét is a románoknak ítélték oda Trianonban. Történész volt, aki középfokú iskoláit a Debreceni Kollégium partikulájában, a Máramarosszigeti Református Líceumban kezdte, majd az 1841 és 1845 közötti években a Debreceni Kollégiumban bölcseletet, jogot és teológiát tanult. Először középfokú református iskolákban tanított Debrecenben és Nagyszalontán, majd 1851-től újra a Debreceni Kollégium (büntetésből) középszintre lefokozott bölcsésztagozatán tanított klasszika-filológiát és egyetemes történelmet. Ő is ahhoz a nemzedékhez tartozott, akik átvészelték az osztrákok büntető korszakát. Ladányi Gedeon klasszikus tanártípus, remek előadó és vonzó egyéniség volt. Az 1860-as években már ő is helyet kapott az ún. jogakadémián, ahol állam- és alkotmánytant, valamint egyetemes történelmet tanított 1872-ig. Ekkor választották meg az Akadémia levelező tagjává, de tudós tekintélye folytán nyomban meghívták az akkor induló Kolozsvári egyetemre rendes tanárnak. Akadémiai székfoglalóját még abban az évben megtartotta *A modern alkotmányos monarchiai intézmények a középkori államokban* címmel. Haláláig Kolozsvárott működött professzorként. Mint az egyetemes történelem tanára az 1873/74. tanévben a Bölcsészkar dékánja volt.

RÉVÉSZ IMRE (1826–1881) Lugossy-tanítvány volt. A nemzeti függetlenséget jelképező ún. pátenstküzdelem debreceni vezéralakja. Újfehértón született és Debrecenben halt meg. Teológiai tanulmányokkal tetőzte be a kollégiumi éveket, majd sokfelé volt lelkes, Debrecenben is, de semmiféle egyházi tisztséget nem vállalt, még a teológiai tanárságot sem fogadta el, csak hogy a történettudománynak élhessen. Rövid ideig volt a Kollégium segédtanára, később rendes tanára. Igazából a 19. század egyik legnagyobb történetírója, aki elsőként írt magyar nyelven Kálvin-életrajzot széles körű kutatások alapján. 1859-ben lett az MTA levelező tagja, székfoglalóját *A történelmi bírálatról* címmel tartotta. A bécsi protestáns teológiai fakultás tiszteletbeli doktorává választotta 1871-ben. Oly sok történeti munkát hagyott maga után, hogy az utókor csak hosszú évek munkájával tudta sajtó alá rendezni. A Kollégium történetének egyik nevezetes eseménye éppen az ő személyéhez kötődik. 1849 nyarán a Nagykönyvtár megmentése volt a fő gond, amikor is az orosz csapatok kezdték ellepni Debrecen. Tanárok és diákok egyaránt féltették tőlük a híres és értékes nagykönyvtári anyagot. Ezt Révész Imre egyszerűen megoldotta. Egyedül ő maradt ott a könyvtárban. Amikor az orosz katonák megjelentek a Kollégiumban, a 23 éves Révész Imre, a szakállas fiatalember, fekete hosszú tógát viselve az oroszokban nagy tiszteletet ébresztett. Valósággal megilletődtek személye láttán, s nem bántották a könyvtárat. Az orosz embernek ugyanis a pápa szent és sérthetetlen volt, s ezt látták meg a „könyvek között

élő” szakállas Révészben. Unokája, szintén Révész Imre, híres egyháztörténész professzora volt a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának.

MITROVICS GYULA (1871–1965) Sárospatakon született és ott végezte középiskolai tanulmányait a város híres Református Kollégiumában. 1889-ben érettségizett, és ebben az évben ő kapta az MTA-tól a Kazinczy-díjat nyelvészeti dolgozatáért. Budapesten tanult tovább klasszika-filológiát, esztétikát, irodalmat, művészettörténetet és bölcséletet, miközben a bécsi és berlini egyetemeken is kurzusokat látogatott, végül Budapesten szerzett bölcsészdoktori címet 1893-ban. Visszament Patakra gimnáziumi magyar-latin szakos tanárnak, onnan 1904-ben Miskolcra hívták a református leányiskola igazgatójának. Innen hívta el a Debreceni Kollégium a főiskolai tagozatára tanárnak 1909-ben. Az 1914-es évtől a Kollégiumi Nagykönyvtár igazgatója volt 1918-ig, miközben 1917-től már az új egyetem magántanáráként, 1918-tól pedig rendes tanáráként tanított neveléstudományt. Ő volt az első debreceni tanszékvezető pedagógiai professzor, akit 1935-ben az MTA levelező tagjává választottak. Az 1923/24. évben a Bölcsészkar dékánja, az 1940/41. tanévben az egyetem rektora lett. Az 1910-es években jelentős szerepet játszott a kollégiumi felsőfokú tagozatok egyetemi karokká történt fejlesztésében. A Kollégiummal továbbra is megmaradt a kapcsolata, mert mind a Lelkészképző Intézet, mind pedig a Tanárképző

Intézet tanáráként is dolgozott. Esztétikai és pedagógiai publikációi jelentősek, egyetemi éve alatt a nyugati kultúrának a magyar szellemi életbe való átültetésén fáradozott. Akadémiai székfoglaló beszédét *Az esztétika fogalma és főbb problémái* címmel tartotta. Nem tudni miért, 1947-ben lemondott akadémiai tagságáról.⁶⁷ Stuttgartban halt meg.

PÁPAY JÓZSEF (1873–1931) a Komárom megyei Nagyigmádon született, Debrecenben van eltemetve. A Pápai Református Kollégiumba járt, ahol franciául, olaszul és törökül is tanult. Budapesten végezte az egyetemet, előbb klasszika-filológiával és a latin eredetű korabeli nyelvekkel foglalkozott, majd a magyar és összehasonlító finnugor nyelvészet lett a szakterülete. A 16. és 17. század teljes magyar irodalmát elolvasta a szórend tanulmányozása céljából. Már fiatalon olyan kiváló nyelvész volt, hogy gróf Zichy Jenő 1897-ben felkérte expedíciójának tagjává az obi-ugor népek és nyelvek kutatására. Először Szentpéterváron megtanult oroszul, majd Kazánban összegyűjtötte a csuvas, tatár, baskír, mordvin, cseremisiz és votják nyelvű valóságos tartalmú nyomtatványokat. A csuvas nyelv után megtanulta az osztjákat. Mindkettőt tanulmányozta

67 Bazsa György felsorolásában ő nem szerepel a debreceni egyetem akadémikusai között, mivel azonban a Kollégium tanára volt és folyamatosan tanított később is az ott működő Lelkészképző és Tanárképző Intézetben, mi ide soroljuk. Vö. Bazsa György: Egyetemünk akadémikusai – számokban. Debreceni Szemle, XXIII. évf. 2015/3. szám. 250–259.

a magyar nyelvi rokonság szempontjából. Hírnevét gyarapította, hogy sikerült megfejtenie Reguly Antal hátrahagyott osztják följegyzéseit. 1908-ban az MTA levelező tagja lett, és ugyanebben az évben választották meg a Debreceni Kollégium bölcsésztagozatán a magyar és összehasonlító finnugor nyelvészeti tanszék akadémiai tanárává, ahol 1909-ben tartotta tanszéki székfoglaló előadását *Nyelvünk finnugor eredetének kérdése Sajnovics és Gyarmathi felléptéig* címmel. Az MTA-n a székfoglaló előadására csak 1913-ban került sor, címe ez volt: *A Reguly-féle osztják hősi énekekről*. Pápay József 1914-től a Debreceni Egyetemen a magyar és finnugor nyelvészet tanszékének professzora lett. Őt avatták elsőként a Bölcsészkar tiszteletbeli doktorává.

TÓTH LAJOS (1876–1936) Kiskunhalason született, ott érettségizett és Budapesten szerzett jogi diplomát. 1904-ben avatták *doctor sub auspiciis regis* doktorrá.⁶⁸ Még ekkor Debrecenbe hívták a Kollégium Jogakadémiájának egyik tanszékére, s ettől kezdve ezen a tanszéken maradt harminckét éven át. Volt egy ikertestvére, Károly, aki szintén jogész lett és 1906-tól ő is a Debreceni Kollégium jogász professzora volt 1913-ig, később pedig a Szegedi Egyetem jogász professzora lett. Tóth Lajos tanszékét vele együtt átvette az új

68 Vö. Kántor Sándorné: A debreceni kitüntetéses doktoravatások története (1912–2012). Gerundium. Adattár. MMXII. Vol. IV Nr. 1–2. 109–132.

Debreceni Egyetem, ahol ő tanította a magánjogot. Az 1910/11. tanévben ő volt a Kollégium Jogakadémiájának igazgatója, az 1921/22. és 1931/32. tanévben a Debreceni Egyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánja volt. Az 1934/35. tanévben őt választották az egyetem rektorává. Számos egyházi és világi tisztséget viselt, többek között 1922-től haláláig ő töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület világi főjegyzői tisztségét. 1933-ban választották akadémiai taggá, s mint ilyen ő volt a Debreceni Egyetem jogi fakultásának egyetlen akadémikusa.⁶⁹ Székfoglalóját az *Abszolút és relatív magánjogi jogviszonyok* címmel tartotta. Betegen Budapestre utazott, ahol meghalt, de a debreceni köztemető egyik díszsírhelyét kapta végső nyughelyül.

DARKÓ JENŐ (1880–1940), a háromszéki Dálnokon született és Debrecenben nyugszik. 1898-ban a sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó Kollégiumban érettségizett. A budapesti Eötvös Kollégium diákjaként görög–latin szakos tanári diplomát szerzett, a klasszika-filológia területén bölcsészdoktor lett. Korának egyik legnagyobb bizantinológusa. Tanult Münchenben 1905 és 1907 között. Előbb Budapesten, majd Pápan a Református Kollégiumban, és ismét

69 Tóth Lajossal bővül Bazsa György névsora a debreceni akadémikusokról. Ő is a Kollégium tanáraként ment át az egyetemi tanszékére. Vö. Bazsa György: Egyetemünk akadémikusai – számokban. Debreceni Szemle, XXIII. évf. 2015/3. szám. 250–259.

Budapesten volt óraadó tanár, míg végül 1908-ban a Debreceni Református Kollégium főiskolai rangot visszaszerzett bölcséleti fakultására kapott meghívást a klasszikus nyelvek tanszékére, s innen vezetett az útja 1914-ben az új Debreceni Egyetem klasszika-filológia rendes tanári állásához. A bizantinológia területén végzett kutatásai és eredményei alapján már 1913-ban az Akadémia levelező tagjává választották. Székfoglalóját „*Bölcs Leó taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból*” címmel tartotta. Kétszer is volt a bölcsészkar dékánja, 1918/19-ben és 1938/39-ben, miközben 1928/29-ben a Debreceni Egyetem rektorává választották. Származásánál fogva sokat foglalkozott a székelység és Erdély történetével, különösen is a trianoni elcsatolás után.

ZSIGMOND FERENC (1883–1949) Kunhegyesen született és ott is halt meg. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának egyik legnevesebb irodalomtörténész tanára volt. A Kolozsvári Egyetemen szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát 1905-ben, majd ugyanott bölcsészdoktori címet 1906-ban. Előbb Karcagon a Református Főgimnáziumban tanított, majd 1922-től 1934-ig a Debreceni Református Főgimnázium tanára lett. Arról is nevezetes alakjává vált a Kollégiumnak, hogy gimnáziumi tanárként lett akadémikus. Bár Debrecenben az egyetem is megtisztelte címzetes tanári ranggal, ő azonban Budapestre költözött, onnan pedig vissza a szülőfalujába. Két

jelentős területen maradtak fenn értékálló művei. Az egyik Jókai Mór életművének monográfiája, a másik a Kollégium történetével kapcsolatos írásai. Történeti munkáinak egyike, *A Debreceni Református Kollégium története* 1938-ban jelent meg, még ma is komoly hivatkozási alap, ugyanis Zsigmond Ferenc nem csupán leíró és adatoló munkákat tett le az asztalra, hanem a tudós ember értékelő megállapításai teszik maradandóvá műveit. Különösen is ez tükröződik *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom* című művében. Ami a Jókai-monográfiát illeti, korának legjobb írói portréja tárul elénk. Ezért nyerte el az Akadémia levelező tagságát 1925-ben, s a székfoglalóját pedig *Jókai Mór és Debrecen* címmel tartotta. Tanári és kutatói munkája során foglalkozott Mikszáth és Ady életművével is, s bár mérvadóak lettek az ezzel kapcsolatos kutatásai is, de nem készítette el monografikus formában. 1942-ben választotta az Akadémia rendes tagjává, s ennek kapcsán az *Orosz hatások az irodalmunkban* címmel tartott székfoglalót.

RÉVÉSZ IMRE (1889–1967) a hasonnevű 19. századi Révész Imre akadémikus unokája. Pápán született és Budapesten hunyt el, de Debrecenben nyugszik a családi sírban. Teológiát tanult Kolozsvárott 1907 és 1910 között, az utolsó évét azonban a franciaországi Montauban protestáns egyetemén fejezte be. Hazajöve ismét Kolozsvárott tanít, kutat, lelkeskedik, s előbb, 1913-ban Sárospatakon teológiai

magántanári fokozatot, majd ezután a Kolozsvári Egyetemen 1916-ban bölcsészdoktori diplomát szerez.⁷⁰ Trianon után Debrecenbe jön, 1920–1930 között lelkész. 1923-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökhelyettese lesz hat évig, közben országos egyházi-zsinati tisztségekre választják. 1927-től a Debreceni Egyetemen tanít egyháztörténetet magántanárként, 1930-tól a Református Hittudományi Kar rendes professzoraként. A Kollégiumban működő Lelkészképző Intézettől nem szakad el, még tantervet is készít Csikesz Sándorral együtt. Történeti munkássága olyan jelentős volt, hogy 1935-ben Corvin-koszorút kapott, s ezzel bekerült annak a 60 élő, akkori kimagasló személyiségnek a csoportjába, akiket a magyar tudomány, irodalom, művészet és művelődés területén ezzel kitüntettek. Nemzetközi elismertségét jelzi, hogy előbb a francia Comité Protestant des Amitiés Françaises levelező tagjává, majd 1935-ben a Genfi Egyetem díszdoktorává választották. Ezzel egy időben kapta meg az MTA levelező tagsági megtiszteltetést. A nagy tekintélyű tudós férfit jelölte és választotta meg püspökévé a Tiszántúli Református Egyházkerület az 1938-ban váratlanul megüresedett tisztségre. A második világháború végén, 1944 decemberében jelentős szerepet játszott a Debrecenben összehívott ún. Ide-

70 A Debreceni Egyetem létrejötte előtt még nem volt pontosan szabályozva a teológiai doktori fokozat megszerzésének feltétele, így többen a magántanári oklevél megszerzésével váltak elismertté a teológia művelése terén. Később csak a Debreceni Egyetemen szerzett doktori fokozat után lehetett magántanári oklevelet szerezni.

iglenes Nemzetgyűlés munkájában. 1946-ban az MTA rendes tagjává lépett elő.⁷¹ Történeti tudása révén az ő elnöklete alatt alkották meg jelentős egyházi és világi tudósok a református énekeskönyvet 1948-ban, amely még ma is használatban van. Ő dolgozta ki tárgyalások révén és írta alá 1948-ban a református egyház és a magyar állam közötti egyezményt. Mivel látta, hogy a Rákosi-vezette politikai rendszer ezt az egyezményt nem tartja be, püspöki tisztéről 1949-ben lemondott és nyugállományba lépett. Ezt követően „magántudósként” dolgozott. Történetiszemlélete ezt követően gyökeresen megváltozott. Az Akadémia levelező tagsága kapcsán *Debrecen lelki válsága 1561–1571* címmel tartotta székfoglalóját, a rendes taggá választásakor pedig a *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban* című témát választotta.

MAKKAI LÁSZLÓ (1914–1989) Kolozsváron született és Budapesten hunyt el, de igazi professzori tevékenysége (1971–1989) az egyetemi fokú Debreceni Református Teológiai Akadémiához kötődik. Makkai Sándor erdélyi püspök fiaként iskoláit Kolozsvárott végezte, az egyetemen történelem szakos tanári

71 Révész Imrét joggal sorolja Bazsa György az egyetem akadémikusai közé, méghozzá mint egyetlen tagot a Hittudományi Karról. Őt viszont mi is fölvettük a névsorunkba, mert egyetemi munkája sokrétűen átfedte a Kollégiumban végzett munkáját. Vö. Bazsa György: Egyetemünk akadémikusai – számokban. Debreceni Szemle, XXIII. évf. 2015/3. szám. 250–259.

diplomát szerzett 1935-ben. Utána Budapesten is végzett tanulmányokat, és már 1936-ban bölcsészdoktor lett. Ezt követően számos intézetnek, egyesületnek, szövetségnek, tanácsnak, kiadónak a munkatársaként dolgozott, sokszor egyidejűleg is. 1941 és 1945 között a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet tanára volt. Állandóan kutatott és sokat publikált, egyik fő műve 1944-ben jelent meg *Erdély története* címmel, amelyet franciául is kiadtak. Mivel a román történelem is ismert volt számára, természetszerűen a Teleki-kormány történész tanácsadójaként részt vett Erdély visszafoglalásakor a határok kijelölésében. Majd a világháború után a svájci Bosseyben és Genfben találjuk, nem sokkal később, a 40-es évek végén pedig Leidenben és Baselben is végez kutatásokat a helyi egyetemeken. Időközben bekapcsolódik a hazai református egyházi életbe és tevékenyen részt vesz az ún. ébredési mozgalomban. Ekkor a teológiai végzettséget is megszerzi Sárospatakon. Egyházi szolgálatának 1951-ben vége szakadt, s két évtizedre sorsa Budapesthez kötődött, az MTA Történettudományi Intézetéhez. Ekkor a magyar és az európai puritánok ébredési mozgalmával, valamint egyetemes művelődéstörténettel foglalkozik. Ez utóbbin belül neves technikátörténészé válik.⁷² Európa-szerte ismert filatélista, így jut el

72 Itt jegyezzük meg, hogy Makkai László életének ez a szakasza kevésbé ismert. Csúpn utalunk rá, hiszen e sorok írójának mint tanítványának és később professzor kollégájának személyesen mondta el, hogy a román állam őt Erdély visszafoglalásában tanúsított magatartásáért halálra ítélte és kérte a kiadatását. A magyar állam nem tett eleget e kérésnek, inkább

ismét külföldi tudományos történész-találkozókra. 1971-ben kapott meghívást és kinevezést a Debreceni Református Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanzékekének professzori katedrájára. Ettől kezdve újból aktív tudományszervező, Bartha Tibor püspök hallgat a tanácsaira. Az ő szervezői munkájának köszönhető a Református Egyház tudósainak összefogása a Doktorok Kollégiuma kereteibe. Munkássága révén az egyházi tudományos élet fellendül. Makkai László egyháztörténeti kutatóintézetet létesít Debrecenben, az Országos Református Gyűjteményi Tanács első elnökeként összefogja az egyházi közgyűjtemények munkáját és azokat kilépteti az elszigeteltségből. Megindítja a *Confessio* című folyóiratot a református és általában a keresztyén értelmiség számára, egészséges mederbe tereli az egyházi műemlékvédelmi munkákat, kezdeményezi a teológiai levelezőképzést és a diakóniai munkások képzését.⁷³ Tudományos munkássága azonban az MTA-tól nem szakadt el, 1985-ben levelező taggá választották. *Erdély politikai története a X. században* címmel tartotta székfoglaló előadását. 1987-ben

---

rejtetten foglalkoztatta, és ez a „körülötte csend” állapot rendkívül termékeny időszakot jelentett számára. A vesztély elmúltával immár nemzetközileg is ismert neves történészként jöhetett elő, s 1970-ben már a történettudományok doktora címet is megszerezte. Ezek az események már nyilvánosságot kaptak. Vö. Miskolczi Ambrus: Makkai László (1914–1989). *Magyar Tudomány*, 4014/10. 1258–1264.

73 Vö. Hörcsik Richárd: Makkai László és a Doktorok Kollégiuma. In: Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2003/2004. évi értesítője. 466. tanév. Debrecen, 2004. 155.

rendes taggá választották, mikor is a technikátörténet területéről választott témát a székfoglaló előadásához ezzel a címmel: *A malom, a középkor erő- és munkagépe.*

IV. Zárógondolatok: a Kollégium akadémikus diákjai

Egy intézmény súlyát, tekintélyét, történelmi jelentőségét úgy is lehet mérni, hogy milyen minőséggel és mennyire sokrétű tudományos eredménnyel járult hozzá a nemzeti és egyetemes kultúrához. Ami a Debreceni Református Kollégiumot illeti, gazdag örökségének csupán egyik jótéteményéről számolhatunk be. Lényegében ez volt a célunk a 22 akadémikus tanárunk bemutatásával.⁷⁴ Látszik világosan, hogy tanáraink szinte valamennyi tudományterületen értékelhető eredményt mutattak föl, hiszen az irodalom, a történelem, a teológia, a filozófia, a nyelvészet, a jog, az orvostudomány, a pszichológia, a matematika, a természettudományok széles skálája mutatja ezt a tudományos fáradozást. Bár az akadémiai tagság mint olyan jobbra egy bizonyos személynek szóló megtiszteltetés, de intézményi szinten a tagok száma egyfajta minőségi fokmérője is lehet az adott intézmény jelentőségének.⁷⁵ Ez annál is inkább így van a Debreceni Kollégium esetében, mert az Akadémia létrejöttékor és

---

74 Ebben a záró szakaszban a számok tükrében is vizsgálódunk, ezért a jobb követhetőség, láthatóság és visszakereshetőség érdekében a számokat nem írtuk ki betűkkel.

75 Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a nagy történelmi református kollégiumok között a Debreceni Kollégium csak egy intézmény volt. Akkor kapnánk hűbb képet a református iskolák szellemi jelentőségéről, ha a sárospataki, a pápai, a kolozsvári, a nagyenyedi és marosvásárhelyi református kollégiumok növendékeit is számba vennénk.

működésének első két évtizedében még csak hét-nyolc tanszékkal működött a Kollégium, ami megfelelt az akkori európai gyakorlatnak. Mégis a viszonylagosan kis létszámú professzori karból rendkívül nagy arányban nyerték el az akadémiai tagságot. 1848-ig 10 akadémikus tanárunk volt. A szabadságharc utáni megtorlás időszakában, amikor a Debreceni Kollégiumot alaposan meggyengítették, az öt évtized alatt csak 5 tanárunk lett akadémikus. Ez roppant nagy tanulság, mert amikor a szabadságharc alatt a katolikus klérus szinte teljes számban hű maradt Bécshez, az Akadémia jobbra katolikus, sőt német nevű tudósokkal töltődött fel. Egy korábban virágzó intézményt hazafias magatartása miatt így is tönkre lehet tenni, vagy legalábbis visszaszorítani a tudományos és művészeti közéletben. Az uralkodó politikai elit – a háttérben meghúzódó egyházi főemberekkel – látható módon nagy károkat tud tenni a szellemi életben. Ezért van az, hogy a Debreceni Kollégium a március 15-i nemzeti ünnepünket másféle érzésekkel ünnepli, mert ilyenkor arra a szabadságra is gondol, amit a Pápai Református Kollégium diákja, Petőfi Sándor így fogalmazott: „... Majd ha a szellem napvilága ragyog minden ház ablakán”.

Visszatérve a számok és tények világába, a bemutatott 22 akadémikus tanárunkból nyolcan református teológiai végzettséggel is rendelkeztek. Ráadásul, ha a tényleges akadémikus tanárokhöz hozzáveszünk azokat, akik a Debreceni Református Kollégiumban nevelkedtek, de később más intézményben és

változatos szakterületeken az MTA tagjaivá váltak, akkor sokkal kedvezőbb a mutató, s ez még inkább emeli az intézmény tekintélyét, jelentőségét. Reájuk gondolunk: **Kiss Bálint** egyházi író, **Péchy Imre** jogász, **Kölcsey Ferenc** költő, politikus, **Kállay Ferenc** jogász, őstörténész, **Kazinczy Ferenc** író, nyelvújító, **Simai Kristóf** (Sima Márton) író, piarista szerzetes, **Márton József** nyelvész, szerkesztő, **Győry Sándor** matematikus, **Kuthy Lajos** író, **Kubinyi Ferenc** régész, műtörténész, **Kubinyi Ágoston** természettudós, régész, **Fényes Elek** közgazdasági, statisztikai és földrajzi író, **Szilágyi István** pedagógus, költő, író, **Szilády Áron** irodalomtörténész, nyelvész, református lelkész, **Szőnyi Pál** természettudós, **Arany János** költő, Ökröss Bálint jogász, **Tóth Sándor** zoológus, orvos, **Gönczy Pál** pedagógus, **Kovács Ferenc** jogász, politikus, publicista, **Szénássy Sándor** klasszika-filológus, **Pákh Albert** drámaíró, **Gyárfás István** jogász, **Szabó Károly** történész, bibliográfus, **Szeremley Sámuel** történész, református lelkész, **György Endre** közgazdász, politikus, **Hazslinszky Frigyes Ákos** botanikus, **Schulek Frigyes** építész, **Schulek Vilmos** orvos, szemész, **Hetényi János** református lelkész, filozófiai író, **Hőgyes Endre** orvos, **Szabolcska Mihály** református lelkész, költő, **Csánky Dezső** történész, **Acsády Ignác** történész, **Dézsai Lajos** történész, **Szalai István** filozófiai író, református lelkész, **Csengeri Antal** történész, **Kenessey Albert**, jogász, hajózási szakember, **Csengeri János Ferenc** nyelvész, műfordító, **Pekár Gyula** jogász, miniszter, **Kékly Lajos**

irodalomtörténész, **Kunos Ignác** turkológus, **Tisza Kálmán** politikus, **Tisza István** politikus, **Voinovich Géza** irodalomtörténész, esztéta, **Bay Zoltán** fizikus, **Törő Imre** anatómus, **Máthé Imre** agrobotanikus, **Kesztyűs Lóránd** orvos, immunológus, **Jakucs Pál** biológus, ökológus, **Alföldi Lajos** orvosbiológus, **Juhász-Nagy Pál** biológus, ökológus, Újfalussy József zenetudós, **Csikay Gyula** fizikus, **Mészáros János** állatorvos, **Daróczy Zoltán** matematikus, **Lipták András** kémikus, **S. Varga Pál** irodalomtörténész.⁷⁶ Ez 58 név, és ha hozzávesszük a 22 tanárt mint akadémiai tagot, immár 80 akadémikus köti össze az ősi iskolát az MTA-val.⁷⁷ A Debreceni Kollégiumnak voltak azonban olyan tanárai is, akik rövid ideig tanítottak az intézményben, és csak később lettek akadémiai tagok, mint pl. Schmidt Henrik, Imre Samu és Rapcsák András. Az 1949-ben bevezetett feltételek miatt a 20. század má-

76 Nem tudjuk bizonyossággal állítani, hogy valamennyi olyan MTA-tagot felsoroltunk, aki a Debreceni Kollégium neveltje volt. Szívesen ide sorolnánk például Dénes akadémikust, az MTA alelnökét, aki magát kollégiumi diáknak is tartotta, mert a második világháború végén egy évet a Kollégiumban járt az összevont debreceni iskolában. De olyan eset is van, hogy S. Szabó József a Kollégium legkiválóbb növendékei között Malonyay Dezsőt és a Libermann (szentlőrinci) Leót a Magyar Tudományos Akadémia tagjaiként jelöli meg. Az MTA mérvadó kiadványa azonban a nevüket nem tartalmazza.

77 Mivel a magyar irodalom, képzőművészet és pedagógia legkiválóbbjai szinte teljes számban a MTA tagjai voltak, ezért megengedhetjük magunknak, hogy a hiányzók közé odaképeljünk még néhányat a Debreceni Kollégium akadémikus diákjainak sorába, mint például Ady Endre költőt, publicistát, Móricz Zsigmond szépirot, Medgyessy Ferenc szobrászművészt, Karácsony Sándor pedagógust, vagy Szabó Lőrinc író, költőt.

sodik felében – láthatóan – a Kollégiumnak csupán egy professzora, Makkai László nyerhette el az akadémiai tagságot, ő is inkább az MTA tudományos intézetében 1971-ig végzett munkája révén. Az MTA doktori címet is az utóbbi hét évtizedben a Kollégiumnak csak egy aktív teológus professzora szerezte meg: e sorok írója 2008-ban. Az Akadémia ekkor adott ki először MTA doktori címet vallástudományból, mely tény az elnök kétszer is hangsúlyozott a díszoklevél ünnepélyes átadásakor.⁷⁸ De azokról sem szabad itt elfeledkezünk, akik a Debreceni Kollégiumban, illetve annak Gimnáziumában, az államosítás után meghagyott egyetlen református középiskolában nevelkedtek, s az elmúlt hetven évben a tudományok legkülönbözőbb területein szerezték meg a tudományok doktora, illetve az MTA doktora címet. Lábjegyzetben felsoroljuk őket.⁷⁹

78 Az MTA doktora tudományos címet a Kollégium bármely oktatója vagy munkatársa megszerezheti, ha munkásságát az Akadémia szakszempontról értékelni tudja. A teológia vagy hittudomány területén az Akadémia csak olyan művet és életművet tud figyelembe venni, amelyhez vannak szakemberei. Ezeket a területeket fogja össze – jobb híján – „vallástudomány” név alatt, de ebbe nem sorolja be a kimondottan felekezethez kötött, hitismereteket igénylő területeket. Valójában az MTA doktora tudományos cím egyfajta habitusvizsgálat, amely értékeli az illető személy korábbi tudományos érdemeit, illetve az Akadémia tudományos célkitűzéseire illő munkásságát. Magyarországon ez a legmagasabb tudományos cím.

79 Erről nincsenek pontos adataink, csupán a közvetlen látóköriünkben éltek/élők közül tudunk megemlíteni néhányat: **Czeglédy Károly** sémi nyelvész, **Szele Tibor** matematikus, **Kövéér András** orvos, **Julow Viktor** irodalomtörténész, **Varga Emil** orvos, **Jakucs László** geológus, **Szilágyi Tibor** orvos, **Nagy Endre** orvos, **Péter Mózes** orvos, **Szabad János**

Ez azért fontos, mert 1949 óta ez a tudományos cím jelenti az akadémiai tagság előszobáját.⁸⁰ Van a Kollégiumnak két olyan tudósa is, akik a történettudományi kandidátusi fokozat megszerzésével kapcsolódnak az Akadémiához, egy tanárunk pedig a nyelvtudomány révén.⁸¹ – Látszik azonban: még ha vékonyabb szállal is, de annál erősebb kötelékkel a Kollégiumnak mindmáig megmaradt az Akadémiával való folyamatos kapcsolata. E tanulmányban közel száz nevet tudunk felsorolni.⁸²

A képet még vonzóbbá teszi az, hogy a Debreceni Református Kollégium az évszázadok során sem nem állami támogatásból, sem nem főúri kegy révén tudott fennmaradni, működni, hanem elsősorban a református debreceni polgárok és a tiszántúli református gyülekezetek támogatásával. Története során – néhány rövid korszakot leszámítva – valójában egy „megtűrűt” intézmény volt, a politikai hatalmak szemében gyakran nemkívánatos iskola. Elsősorban a magyar függetlenségi mozgalmakban való részvétele

---

biológus, **Ádány Róza** orvos, **Szabó András** irodalomtörténész, **Klekner Álmos** orvos. Ebbe a csoportba tartozik e sorok írója, **Gaál Botond** is, aki interdiszciplináris területen, a természettudományok és keresztyén gondolkodás történelmi fejlődésének feltárásáért kapta az MTA doktora címet.

80 A tudományos életben az a megállapítás van közhasználatban, hogy a habilitáció az egyetemi tanárság (professzorság) előszobája, az MTA doktori cím pedig az akadémiai tagság előszobája.

81 A két kandidátus történetész-teológusunk Takács Béla és Hörcsik Richárd, a nyelvtudós pedig Kálnási Árpád.

82 Többek neve a lábjegyzetekben található.

miatt érte nagyfokú hátratétele vagy bizalmatlanság. Más módon és más eszközökkel ez megvolt a kommunista korszakban is. Ennek ellenére mindig az egyetemes művelődéshez való kapcsolódásra törekedett, és a magyar nemzet felemelkedéséért fáradozott. 480 éves működése során számos tudóst, író, költőt, zenepedagógust, politikust, művészt adott a magyar szellemi életnek. Önmaga is egyfajta szellemi-lelki központja volt hazánk keleti részében a tudományos életnek és az általa alapított hatalmas iskolarendszernek. A tehetséggondozást nemcsak az alsó iskolás kortól szorgalmazta, hanem a főiskolai szintet is megkoronázta a peregrinációs gyakorlatával. Mivel nem nyerhette el soha az egyetemi rangot, ezt a hiányt pótolta a külföldjárással. Így mindig a legmagasabb szellemi szintre törekedett, ezért válhatott Debrecen városa a nyugati kultúra legkeletibb erődítményévé. Mi több, egyfajta tudományos központ volt fennállása óta, ahonnan szervezték, irányították, segítették a magyar nemzet szellemi életét. Debrecenből nézve a magyar művelődés történetét, éppen a Kollégiuma révén ez a város hazánk egyik legtekintélyesebb „szellemi fővárosa” volt a reformációtól a reformkorig. A Kollégium – több évszázados működésével és küzdelmével – elengedhetetlenül és kitörölhetetlenül lényegi része lett történelmünknek. Különösen is a tudományművelés terén. Nyitottságát azzal is megmutatta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét őszintén támogatta, annak szervezeti kialakításában is részt vett (Budai Ézsaiás,

Kövy Sándor, Ercsei Dániel),⁸³ és számos tudományterületen csatlakozott annak áldásos tevékenységéhez. Sarkítva a mondandónkat, hazánk keleti részében a Tudományos Akadémia létrejötte előtti századokban – úgymond – a Debreceni Kollégium volt a leginkább elismert mérce, a mérvadó szellemi műhely, a tudományos fórum, tehát az az „akadémiai központ”, amely fenntartotta és biztosította a tudományos élet európai színvonalát. Valószínűleg nincs másik olyan iskolája hazánknak, amely oly gazdagon táplálta volna a magyar nemzet szellemi életét, illetve növelte volna annak kulturális és tudományos tekintélyét, mint a Debreceni Református Kollégium.

---

83 Kövy Sándor az Akadémia létrehozásának jogi kidolgozásában vett részt, 1829-ben már meghalt

IRODALOM

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002 I-III. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003.

Balogh Ferencz: **A Debreceni Református Kollégium története**. Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomda, Debrecen, 1904.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973. Összeállította: Fekete Gézőné. MTA Könyvtára, Budapest, 1975.

A Debreceni Református Kollégium története. MORE Sajtóosztály, Budapest, 1988.

Új magyar irodalmi lexikon. Második javított, bővített kiadás. Főszerkesztő: Péter László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

S. Szabó József: **A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925**. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1926.

Gaál Botond: **Kis tanszékből nagy egyetem**. DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012.

Gaál Botond: **Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban.** DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012.

Gaál Botond: **A Debreceni Egyetem díszudvarának panteonja.** In: Gerundium – Egyetemtörténeti közlemények 4. (2013) 1-2. 59–82.

Bakóczy János: Adattári gyűjtemény. **Főiskolai tanárok adatai.** Kézirat bekötve. TtREL II. 28.c. 1. kötet, 1549–1892.

(Az akadémikusok felsorolását, illetve az életrajzi bemutatásokat elsősorban az eddig felsorolt tíz mű alapján állítottuk össze. Csak a legszükségesebb esetekben hivatkoztunk rájuk lábjegyzetben, egyébként a hivatkozások túltengése zavarhatta volna a szöveg olvasását. Egyben megjegyezzük, hogy e források adatai egymással nem mindig egyeznek, ezért az egyes személyek bemutatásakor az általunk legvalószínűbbnek vélt adatot írtuk be a szövegbe.)

Simonyi Károly: **A fizika kultúrtörténete a kezdektől 1990-ig.** Negyedik, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949.

M. Zemplén Jolán: **A magyarországi fizika története a XVIII. században.** Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Szögi László: **A magyar felsőoktatás kezdetei.** I. rész. Természet világa. 127. évf. 1996/1. szám. 2–5.

James Bowen: **A History of Western Education.** 2. vol. Methuen and Co Ltd, London, 1975.

Michael Welker: **Sola Scriptura?** The Authority of the Bible in Pluralistic Environments. In: A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller. Edited by B. A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns. Winona Lake, IN. 2003.

Kántor Sándorné Varga Tünde: **Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban,** OPKM 2007. Mesterek és Tanítványok sorozat. pp 180, ISBN978 963 9315 83 9.

Alistar E. McGrath: **Kálvin.** A nyugati kultúra formálódása. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Gaál Botond: **A zárt világ felnyitása.** DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2007.

Gaál Botond: **Kálvin ébresztése.** DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2010.

Bazsa György: **Egyetemünk akadémikusai – számokban.** Debreceni Szemle, XXIII. évf. 2015/3. szám. 250–259.

Gaál Botond: **A reformáció lényege.** Újkori modellváltás a keresztyén gondolkodás történetében. Kiadta a Debrecen–Nagytemplomi Egyházközség Karakter 1517 Könyvesboltja, Debrecen, 2017.

Kántor Sándorné: **A debreceni kitüntetéses doktoravatások története (1912–2012).** Gerundium. Adattár. MMXII. Vol. IV Nr. 1–2. 109–132.

Vincze Tamás: **Alkotás és iskolateremtés.** Pedagógiai tanszék a Tiszántúl egyetemén 1918 és 1941 között. Oktatáskutatás a 21. században. Sorozat: 5. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

Kovács I. Gábor (szerk.): **Hit – tudomány – közélet.** A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.

A DEBRECENI EGYETEM DÍSZUDVARÁNAK PANTEONJA⁸⁴

**A Református Kollégium
nemzeti szolgálatának jutalma: Egyetem**

Elkészültek a díszudvar kazettái

A központi egyetemi épület munkálatai közeledtek a befejezéshez. A „művezetőség” jelezte, hogy a díszudvar készen áll a nevek bevésésére. 1931. október 19-én Neuber Ede rektor levélben fordult a négy karhoz, javasoljanak 25 „történelmi nevet” az új egyetemi épület díszudvarának kazettáiba. A leiratban nincs részletezve a szempont, amely irányt szabott volna a javaslatok elkészítéséhez. A rektori levélből csupán rövid útmutatás rajzolódik ki: „Úgy gondolom, hogy egységes elv szerint eljárva halhatatlan elméjű lángelmék: tudósok és professzorok neveit kellene itt valóban méltó helyen megörökíteni.”⁸⁵ Így mind a négy kar a maga jótetszése

84 Jelen tanulmány a Gerundium, Egyetemtörténeti közlemények 4. (2013) 1-2. 59–82. számában megjelent írás kissé bővített változata.

85 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (Továbbiakban: MNL HBML) VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz. – Itt utalunk másik két forráshely rövidítésére: Tiszántúli

szerint járt el és a legközelebbi tanácsülésükön már tárgyalták is az ügyet, mivel a rektor „sürgős vélemény nyilvánítására” kérte őket. Innentől a történet nagyon izgalmas és érdekes. Ugyanis mind a négy kar más-más szempontot érvényesítve alakította ki véleményét. A történeti hűség miatt is érdemes ezeket sorra venni.⁸⁶

I. A karok által javasolt nevek listái

1. A Református Hittudományi Kar (továbbiakban: HTK) 1931. november 6-i ülésén tűzte napirendre a rektori kérést, kialakítva a megküldendő „véleményt” a javasolt nevekkal. A kari jegyzőkönyvben ez áll: „A Hittudományi Kar kifejezi azt a nézetét, hogy a díszudvarra elsősorban olyan nagyságok nevei írássanak fel, akiknek a magyar nemzeti s közelebbiről a debreceni és a tiszántúli-alföldi református keresztyén kultúra és a debreceni kollégium kifejlesztése terén egyetemesebb arányú érdemeik vannak; míg az egyes

---

Református Egyházkerület Könyvtára (TtREK), illetve Levéltára (TtREL).

86 Ezúton mondok köszönetet e tanulmány megírása közben nyújtott szíves segítségükért Dr. Bényei Miklós megyei könyvtárosnak és helytörténésznek, Tóth Ágnes HBML levéltáros szakreferensnek, Dr. Juha Enikő egyetemi irattári szakreferensnek, Dr. Csúry Kálmán (Csúry Bálint unokaöccse) ügyvédnek, Dr. Csúry István (Csúry Bálint unokája) egyetemi docensnek, Dr. Fodor Éva Déri Múzeum-i művészettörténésznek, Dr. Baráth Béla egyháztörténész docensnek, Dr. Szabadi István TtREL levéltári igazgatónak, Dr. Mudrák József egyetemstörténésznek és Ormosi László református kollégiumi nagykönyvtári munkatársnak.

szaktudományokban kitűnt nagy magyarok nevét az egyes szemináriumok, illetve intézetek helyiségeiben, az illető berendezési átalány terhére kell majd elhelyezni.”⁸⁷

A HTK a következő 23 nevet terjesztette föl: Komáromi Csipkés György, Martonfalvi György, Maróthi György, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc, Lugossy József, Imre Sándor, Géresi Kálmán, Révész Imre, Szegedi Kis István, Méliusz Juhász Péter, Huszár Gál, Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert, Melotai Nyilas István, Arany János, Kölcsey Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Szikszai György, Debreceni Ember Pál, Bod Péter.⁸⁸

Úgy tűnik, a HTK udvariasságból nem „töltötte ki” mind a 25 lehetőségét. Lényegében – egy kivétellel – ez a névsor fedi az elviekben megfogalmazottakat. Néhányan ezek közül nem debreceni kötődésűek, mint Szegedi, Károlyi, Bod, de Huszár Gál is csak a nyomdájával segítette az iskolát. Bod Péter munkássága kimondottan Erdélyhez kötődik. A névsorban ott találjuk azt a négy személyt, akiknek, mint jelentős reformátoroknak, szobrot állítottak az egyetem előtti

---

87 A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Kar Tanácsának jegyzőkönyvei az 1931–32. évből. XIV. kötet. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Rektori Hivatal, Debrecen, 129. jkv-i szám.

88 Vö. A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Kar Tanácsának jegyzőkönyvei az 1931–32. évből. XIV. kötet. DRHE Rektori Hivatal, Debrecen, 129. jkv-i szám. A nevek a jegyzőkönyvi írásmód szerint olvashatók.

díszparkban: Méliusz Juhász Péter, Komáromi Csipkés György, Szenci Molnár Albert és Huszár Gál. Őket gondolatban már most kivehetjük a panteon listájából. Bár a szűkszavú rektori levél nem szab időbeli korlátokat, a HTK csak „történelmi neveket” hozott javaslatba, hiszen valamennyien 1900 előtt éltek. Sőt, a századokat tekintve is nagyjából egyenletesen válogattak és a szakterületek megoszlására is ügyeltek.

2. A Bölcsészettudományi Kar (továbbiakban: BTK) is egyéni utat-módot választott véleményének nyilvánítására. 1931. október 28-án tartott évi IV. rendes ülésén a BTK Tanácsa úgy határozott, hogy „minden egyes tanszék tanára jelöljön ki a magyar tudomány jelesei közül egy-egy nevet a központi épület díszudvarának falára való bevésésére.” Majd így folytatódik a kari tanács határozata: „Megkeresi a tanácsot [ti. az Egyetemi Tanácsot – *a Szerző!*], hogy egyrészt karunk részére 16 nevet engedélyezni szíveskedjék, másrészt kérdést intéz az iránt, lehetne-e máshol, esetleg az emeleti pihenőknél a tudomány kiválóinak nevét feltüntetni.”⁸⁹ Valószínűleg ez az utolsó mondat az egyetemes tudományművelés képviselőire vonatkozhat, mivel a dékán a rektorhoz 1931. december 11-én írott levelében⁹⁰ a következő neveket terjesztette föl, megjelölve pontosan a javaslattevő professzort:

89 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz., 147-1931/32. Bksz.

90 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz., 147-1931/32. Bksz.

Ipolyi Arnold vagy Rómer Flóris – Javasolta: Láng Nándor
Beöthy Zsolt – Javasolta: Pap Károly
Pecz Vilmos – Javasolta: Darkó Jenő
Salamon Ferenc – Javasolták: Rugonfalvi Kiss István és Szabó Dezső
Bőhm Károly – Javasolta: Tankó Béla
Lóczy Lajos – Javasolta: Milleker Rezső
Petz Gedeon – Javasolta: Huss Richárd
„Apáczay” – Javasolta: Mitrovics Gyula
Haraszti Gyula – Javasolta: Hankiss János
Bolyai János – Javasolta: Dávid Lajos
Hermann Ottó – Javasolta: Hankó Béla
Koch Antal – Javasolta: Roth Károly
Deétéri Borbás Vince – Javasolta: Soó Rezső

A neveket olvasva, érdekesnek tűnik a BTK javaslata is. Láthatóan ők nem voltak tekintettel a debreceniségre, vagy éppen a Debreceni Kollégium múltjára, hanem a magyar szellemi élet közelmúltjából valamennyi tanszékvezető professzor választott egy nevet. Többnyire a saját mesterüket javasolták. Nyilvánvalóan ezek mind kiválóságok. Különössé teszi a névsort az is, ami más karokon nem fordult elő, hogy a javasolt nevek között szereplő Petz Gedeon élő személy volt, aki 1943-ban hunyt el, s még a javaslattevő Huss Richárdot is két évvel túlélte. Hogy a bölcsészprofesszorok a határozatukban megfogalmazottak ellenére miért nem soroltak föl 16 nevet, nem derül ki a hátramaradt kari iratokból.

3. Az egyetem Orvoskara⁹¹ 1931. november 11-én tartotta az évi IV. rendes ülését, amelyen tárgyalta a díszudvar panteonjának neveire vonatkozó rektori átiratot és „azt a határozatot hozta, hogy legcélszerűbben egy karközi bizottság hozhatna döntést ebben az ügyben.” Így folytatódik a jegyzőkönyvi határozat: „Amennyiben a tekintetes Tanács Karunknak ezt a határozatát magáévá teszi, a kiküldendő karközi bizottságba Orsós és Benedek professzorokat bízta meg a Kar képviseléssel.”⁹² Ezek után az orvoskari véleménnyel már csak a karközi bizottság ülésén találkozunk.

4. A Jog- és Államtudományi Kar (továbbiakban: JÁTK) Tanácsa évi III. rendes ülését 1931. október 27-én tartotta, amikor is elfogadták a Szentpéteri Kun Béla prodékán által már október 20-án benyújtott (inkább dátumozott) javaslatot. Szentpéteri Kun Béla nagyon határozott elvek mentén készítette el előterjesztését, s ebben hangsúlyozta, hogy a Kar csak olyan neveket javasoljon, „akik a debreceni geniust képviselik”.⁹³ Kifejti továbbá, hogy bár „az egész magyar hazából is könnyű volna keresni nagyobbakat, mint amelyeneket helyből produkálhatunk, azonban a debreceni egyetemnek arról is nyilvános vallomást kell

tenni, hogy Debrecenben íme az egyetem létesülése előtt is volt nevezetes tudományos és irodalmi élet. Úgy gondolom, leghelyesebb, ha azoknak a neveit vessük fel, akik debreceni diákból lettek nevezetes vagy nagyhírű emberekké.”⁹⁴ Ezekre nézve Szentpéteri Kun Béla az alábbi neveket sorolja föl: Noghéri János, Kocsi Csergő Bálint, Maróthy György, Szilágyi Sámuel, Hatvani István, Sinay Miklós, Kövy Sándor, Domokos Lajos, Karacs Ferenc, Csokonai, Kölcsey Ferenc, Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály, Buday Ézsaiás, Péczely József, Vecsey József, Lugossy József, Révész Bálint, Imre Sándor, Ladányi Gedeon, Török Pál, Szilágy Áron, Révész Imre, Arany János, Szabolcska Mihály.⁹⁵

A jogi kar tehát pontosan 25 nevet javasolt. Elfogadta Szentpéteri Kun Bélának a többi elvi javaslatát is, miszerint ő azokat a kiváló embereket nem hozta szóba, akiknek szobrot készültek állítani a főépület előtti parkban, vagy például Tisza Istvánt, akinek a nevét viselte az egész egyetem. Ugyanakkor felsorolta azokat, akik a javasolt személyek között nemcsak diákként kapcsolódtak a Debreceni Kollégiumhoz, hanem annak

---

94 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz., 143. sz. 1931/32. JÁksz. Levélmelléklet.

95 A neveket olyan írásmód szerint soroltuk föl, ahogyan a jogi kar a jegyzőkönyvben rögzítette. Már Jókai Mór korától kezdve tapasztalható egyfajta módosítás a nevekben, elhagyják a nemesi származást idéző írásmódot, majd sokan ezt megbánják és visszaállítják az örökölt családi nevüket. Ez olyan következtelenséget eredményez, hogy évtizedekig érezni a hatását még a 20. században is. Valószínűleg itt is ezzel a jelenséggel találkozunk.

---

91 Akkor csak az Orvoskar megnevezést használták, az „Orvostudományi” elnevezés (1951–2000 között Egyetem, 2000-től Kar) későbbi.

92 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz., 539/1931-32. Ok. sz.

93 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz., 143. sz. 1931/32. JÁksz. Levélmelléklet.

professzorai is voltak, s ezeket kiemelten ajánlotta a „Tekintetes Kar” figyelmébe. Valamennyi javasolt személyre vonatkozóan indokolta is véleményes felterjesztését. Különösen is érdekes és kedves dolog volt részéről, hogy fölvette a névsorba Noghéri (Nyögéri) Jánost mint „az első ismert nevű debreceni diákot”.⁹⁶ – Az utókor mondhat véleményt erről a névsorról is, azt azonban nem lehet elvitatni, hogy a jogi kar következetes és határozott elvi szempontok szerint tette meg a maga javaslatát prodékánjának köszönhetően.

II. A négy kar együttes listája

Miután a négy kar véleményt nyilvánított, a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem⁹⁷ Tanácsa döntéshozatal végett 1931. december 11-én

---

96 Valójában arról van szó, hogy 1588-tól kezdték a diákok (és tanárok) nevét bejegyezni olyasformán, mint amit ma anyakönyvnek szoktunk hívni. Ez a „Catalogus omnium Scholae Debrecinae Civium, legibus eiusdem an anno Domini 1588. subscriptorum” nevet viselő igen becses történeti dokumentum őrzi első helyen Noghéri nevét, aki bizonyosan a Nyögéri névre hallgatott. Valószínűleg külföldön is tanult, mert ott a Nogerinus nevet viselte, sőt tanított is alsóbb szinten az akkori debreceni scholában. Vö. Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története. Hofmann és Kronovitz Nyomda, Debrecen, 1904. 14. és 173. A „főiskolai szintű” diákok neveit később is bejegyezték, ezeket a köteteket nevezték el *Series Studiosorum*-nak.

97 A korabeli jegyzőkönyvek részben kisbetűvel írták az egyetem nevét: A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem.

összeült III. rendes ülésére. A Tanács tagjai a következők voltak: Neuber Ede rektor-elnök, Szentpéteri Kun Béla prorektor, Erdős Károly (HTK), Tóth Lajos (JÁTK), Bodnár János (OTK), Milleker Rezső (BTK) dékánok, Kállay Kálmán (HTK), Belák Sándor (OTK), Hankiss János (BTK) prodékánok. Távolmaradt Teghze Gyula (JÁTK) prodékán. A készült jegyzőkönyv 128. száma alatt tárgyalták az ügyet, amikor is a rektor megállapította, hogy a négy kar javaslata nagy eltérést mutat, ezért bizottság kiküldését javasolta a „végleges” névsor elkészítése végett. Legalábbis ők ott kilencen úgy gondolták, hogy ezzel pontot tesznek az ügy végére. Fontos ehhez látni a határozatukat:

„Az egyetem tanácsa a négy kar jelentését véleménynyilvánítás végett bizottságnak adja ki. A bizottság elnöke a Prorektor, tagjai pedig a református hit-tudományi karról dr. Erdős Károly és dr. Révész Imre, jog- és államtudományi karról dr. szentpéteri Kun Béla és dr. Tóth Lajos, az orvostani karról dr. Orsós Ferenc és dr. Benedek László, végül a bölcsészettudományi karról dr. Rugonfalvy Kiss István és dr. Hankiss János egyetemi ny. r. tanárok. Felhatalmazza Tanácsunk a Rectort, hogy a mennyiben a Bizottság elvileg egy-séges megállapodásra jut – a jelentést az építkezések Művezetőségéhez megküldhesse, hogy a festési munkálatok késedelmet ne szenvedjenek.”⁹⁸

---

98 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz. Kivonat az Egyetemi Tanács 1931/32. évi jegyzőkönyvéből. 128. szám. Megjegyzés: a határozat utolsó mondatában a „festési munkálatok” az egész díszudvar beltéri festését jelentik, nem pedig

Ezt követően a külön bizottság elkezdte munkáját. Nyilvánvalóan sok vitával zajlott a névsor kialakítása. Minden érvelés nem rekonstruálható, de az 1932. január 19-i bizottsági ülésen megállapították a következő névsort: Károlyi Gáspár, Apácai Csere János, Debreceni Ember Pál, Bod Péter, Maróthi György, Hatvani István, Weszprémi István, Sinai Miklós, Diószegi Sámuel, Kövy Sándor, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc, Bolyai János, Lugossy József, Arany János, Imre Sándor, Ladányi Gedeon, Salamon Ferenc, Révész Imre, Herman Ottó, Szilády Áron, Böhm Károly, Beöthy Zsolt, Lóczy Lajos.

Miután a bizottság már kialakította ezt a névsort, Orsós Ferenc orvoskari képviselő újabb véleményt jelentett be, miszerint Hőgyes Endre neve „a 25 név közül nem maradhat ki”. Ezzel a bizottság egyetértett, Benedek László azonban, a másik orvoskari professzor, ellenezte. Végül Benedek is hozzájárult, így a legvégső névsor úgy alakult ki, hogy Lóczy Lajos helyére tették be Hőgyes Endrét. – A rektor ezt a névsort küldte el az építési Művezetőséghez már 1932. február 1-én.

---

a kiírandó nevek festéséről van szó. Ez kiderül a Művezetőség eredeti leveléből, amikor jelzik, hogy a beltéri festés előrehaladott volta miatt kérik a neveket.

III. Szily Kálmán államtitkár rendet tesz

Közbejött azonban valami. Valószínűleg az építést a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) irányította, s így ők is tudomást szereztek a névsorról. Ezt természetesnek vehetjük. Csak annyit látunk, hogy Neuber Ede rektor tíz nappal később, 1932. február 10-én keltezett levelében fölterjeszti az ügyet a miniszterhez és az egyes nevekhez igen szűkszavú indoklást is közöl. A miniszter nevében és helyett február 20-án Szily Kálmán, a kultuszminisztérium (VKM) igazgatási államtitkára⁹⁹ válaszolt, aki sem a névsort nem fogadta el, sem pedig nem tartotta indokoltnak, hogy mind a 25 kazettára név kerüljön már az épület elkészültekor. Idézzük a határozott válaszlevélből: „Egyfelől csak olyan jelentős férfiak nevét tartom itt megörökítendőnek, akiknek működése a debreceni tudományegyetemmel, illetőleg ennek elődjével, az ottani Kollégiummal szoros kapcsolatban állott, vagy pedig munkásságuk Debrecen, illetőleg Hajdú Vármegye múltjával van összefűzve. Olyan országos jelentőségű nagyságok, akik nem tartoznak ebbe a kategóriába, véleményem szerint mellőzendők. – Másfelől már azért sem veendő igénybe mind a 25 tábla, hogy hely jusson a jövőben is olyan nagyjelentőségű férfiak nevének megörökítésére, akiknek működése a debreceni egyetem életével kapcsolatos. – Ilyen szempontoktól

---

99 Dr. Szily Kálmánt 1943-ban az egyetem díszdoktorává avatta. Használták még a „m. kir. titkos tanácsos” címet is, vagy csak így: kultuszminisztériumi államtitkár.

vezetettve a T. Tanács által bemutatott névsort teljes egészében nem fogadhatom el és 25 tábla helyett egyelőre csak 14-et kívánok nevekkel felékesíteni. A T. Tanács által javasolt névsorból az említett okoknál fogva mellőzendők: Károlyi Gáspár, Apáczai Csere János, Bod Péter, Bolyai János, Salamon Ferenc, Herman Ottó, Böhm Károly és Beöthy Zsolt, akik nem voltak szorosabb kapcsolatban a debreceni egyetemmel, illetőleg a Kollégiummal, a megmaradt névsor pedig megfelelően apasztandó az említett számig. Felkérem ennél fogva a Tek. Tanácsot, hogy ilyen értelemben a 14 névre vonatkozó javaslatát nekem sürgősen bemutadni szíveskedjék.”¹⁰⁰

A rektor már öt nap múlva, 1932. február 25-én küldte a válaszelevelét¹⁰¹, melyben felterjesztette a 14 javasolt nevet. A 15.007/1932. IV. sz. államtitkári válaszelevel 1932. április 23-i keltezéssel már rövid, informatív és határozott hangnemű: „...felterjesztésére jóváhagyólag tudomásul veszem a tek. Tanács azon javaslatát, hogy a központi épület díszudvarában lévő táblákon a következő 14 jelentős protestáns férfiú neve, születési és halálozási éve örökíttessék meg:

1. Debreczeni Ember Pál	– 1710
2. Maróthi György	– 1744
3. Hatvani István	1718 – 1786
4. Weszprémi István	1723 – 1799
5. Diószegi Sámuel	1760 – 1813
6. Kövy Sándor	1763 – 1829
7. Fazekas Mihály	1766 – 1828
8. Csokonai Vitéz Mihály	1773 – 1805
9. Kölcsey Ferenc	1790 – 1838
10. Lugossy József	1812 – 1884
11. Arany János	1817 – 1882
12. Imre Sándor	1820 – 1900
13. Révész Imre	1826 – 1881
14. Hőgyes Endre	1847 – 1906

A munka végrehajtására Dr. Mueller Félix okl. építész, az építkezés miniszteri biztosát egyidejűleg felhívtam.”¹⁰²

Szily Kálmán államtitkár „A m. kir. Tisza István Tudományegyetem tekintetes Tanácsának” címezte e levelet, s ennek alapján érthetjük meg, miért a jelenlegi sorrendjükben helyezkednek el a nevek a díszudvar panteonjában. 1932-ben ugyanis a díszudvar két oldal-szárnyának falán lévő hét-hét táblára írták fel ezt a 14 nevet a születésük évszámának sorrendjében. Üresek maradtak a könyvtár falán és az azzal szemközti falon lévő kazetták. Kérdés marad a továbbiakban, hogyan és mikor került a ma is olvasható négy név a könyvtári

100 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz. Másolat a M. Kir. VK. Minisztérium, 13734/1932. IV. számú leveléről, hitelesítette Kiss Zsigmond egyetemi tanácsjegyző.

101 A levél iktatószáma 1751. sz. a. volt, melyre az államtitkár hivatkozik is a 15.007/1932. IV. sz., 1932. április 23-án kelt jóváhagyó levelében. Vö. MNL HBML VIII. 1/b. 40.d. 2267/1931-32. etsz.

102 MNL HBML VIII. 1/b. 40.d. 2267/1931-32. etsz.

oldalra és az öt név az azzal szemközti falra. Nyilvánvalóan látszik, de a megmaradt néhány korai fénykép is mutatja, hogy nem egyazon időben, hanem különböző korok egyetemi döntése alapján.

IV. A panteon bővítése

A folytatásra Baltazár Dezső püspök 1936-ban bekövetkezett halála után került sor. Nevének megörökítését a HTK javasolta az 1937. január 22-én tartott VI. évi rendes kari ülésen.¹⁰³ A felterjesztést a szokásnak megfelelően a rektor kiadta véleményezésre, illetve véleményes jelentés készítésére, ebben az esetben Neuber Ede orvoskari dékánnak. Ő az 1937. március 4-én keltezett jelentését az egyetem Tanácsának 1937. március 9-i V. rendes ülésén olvasta föl, melynek ide vonatkozó részlete a következő: „A teljes tárgyilagosság alapjára helyezkedve kétségtelen, hogy néhai dr. Baltazár Dezső, a Tiszántúli Református Egyházkerület boldog emlékezetű és nagynevű püspöke óriási befolyásával, országos tekintélyével egyetemünk létesítése, fejlesztése és felvirágoztatása körül hervadhatatlan érdemeket szerzett. Dr. Baltazár Dezső az ősi Kollégium kiváló tanítványa, később ihletett vezére, őrizője, valamint anyagi összeomlástól megmentője,¹⁰⁴

103 Vö. A debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Kar Tanácsának jegyzőkönyvei az 1936-37. évből. XIX. kötet. DRHE Rektori Hivatal, Debrecen, 164. jkv-i szám.

104 Mivel az I. világháború a Kollégium vagyonát és alapítványait

a Kollégiumból sarjadt egyetemünk egyik leglelkesebb alapítója volt, akinek neve egyetemünk díszudvarának emléktábláit ékesítő halhatatlan nevek közt méltán foglalhat helyet és örök időkre simboluma lesz az ősi Kollégium és egyetemünk közötti szoros történelmi és szellemi kapcsolatnak.”¹⁰⁵ A Tanács javasolta, hogy ennek alapján a rektor terjessze föl az ügyet a miniszterhez „pártolással”. A miniszter ezt 1937. IV. 29-én dátumozott, VKMin 20.391–937. számú levelében engedélyezte, mely május 1-én meg is érkezett, s ezt így jegyezték be az iktató könyvbe: „Néhai Dr. Baltazár Dezső püspök nevének bevésése a díszudvar egyik emléktáblájára.”¹⁰⁶

Egyelőre nem leltünk nyomára annak, mikor vészték föl a könyvtári oldal falára Domokos Lajos, Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc és Pápay József nevét. De az sem derült ki, mikor került az ezzel szemközti falra Ady Endre neve. Az biztos, hogy 1957-ben az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvében már említik Móríczt és Pápayt mint felvésett neveket, de az 1940-ben készült fényképen még a könyvtári oldalon a kazetták üresek. A Hajdú-Bihar Megyei Néplap 1952. szeptember 16-i számának rövid közléséből viszont megtudjuk, hogy Móríczt Zsigmond nevét a Magyar Irodalomtörténeti Társaság

---

főlemesztette, Baltazár három gyűjtőkörutat is tett az USA-beli magyar gyülekezetek körében, s a befolyt bőséges adományokból a Kollégiumot újból stabil anyagi alapokra helyezte.

105 MNL HBML VIII. 1/a 16. k. Egyetemi Tanács 1936/37. évi jegyzőkönyve.

106 MNL HBML VIII. 1/b. 57.d. 2619/1936-37. etsz.

“Móricz Zsigmond várndorgyülésének” debreceni ülése alkalmából írták fel és a táblát 1952. szeptember 13-án avatták Barta János rektorhelyettes beszédével.¹⁰⁷ Így az említett öt nevet valószínűleg 1940 és 1952 közötti időben vésték a kazettákba. Találgatásokba nem érdemes bocsátkozni, viszont látva a névkiírásokkal kapcsolatos korábbi eseményeket, feltételezések megfogalmazását engedhetjük meg magunknak, annál is inkább, mert ezzel vélhetően segítjük a keresők munkáját. Odáig jutottam el, hogy a hiányzó öt nevet 1940 és 1952 között írhatták ki. Átnéztem ezeknek az éveknek valamennyi egyetemi jegyzőkönyvét, melyekben erre nézve semmi információt nem találtam. Arra a következtetésre jutottam, hogy az öt kazettába a nevek egyetemi határozat nélkül kerülhettek, ez pedig akkor történhetett, amikor a körülmények erre alkalmasak voltak. Egyik ilyen körülmény az, hogy Révész Imrénének és Szentpéteri Kun Bélának még az Egyetem kötelékében kellett lennie, amikor a neveket felírták. Ez leszűkíti az időintervallumot 1940 és 1949 közé. Révész 1949-ben leköszönt a püspöki tisztségről, Szentpéteri Kun Béla pedig 1950-ben meghalt. Szerintem a háború alatt ez az ügy nem foglalkoztatta az egyetem professzorait, tanácsait, tehát valahol 1945 és 1949 között kellett megtörténnie a kiírásnak. Ady Endre nevének kiírása bizonyos professzorokat irritált volna, viszont Révész nagyra becsülte a költőt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a kiírás valamilyen mértékben

107 Ennek megfejtésében Bényei Miklós helytörténész segített a jegyzetei alapján.

titokban történt, vagy legalább is szűk körben döntöttek felőle. Az Ady Társaság is 1947-ben szűnt meg. A kiíráshoz állványzat is kellett. E két tény is nagyon fontos! A bombatalálat miatt közvetlenül a háború után fel volt állványozva a díszudvar, de az általam megkérdezett idősebb emberek, akik emlékeztek a renoválásra, úgy mondták el, hogy a munkálatok nem tartottak nagyon sokáig. Csak becsülni lehet, hogy 1947-ig a helyrehozatal megtörtént. Így én a kiírások idejét 1945 és 1947 közé szűkítem. Ekkor elég nagy zűrzavar volt az országban és nem volt szükséges minisztériumi engedélyt sem kérni, amit korábban meg kellett tenni. Ha a négy nevet megfigyeljük a könyvtár falán, azt találjuk, hogy négy különböző szakterületről valók: Domokos Lajos az első jogi tanszék alapítója, Budai Ézsaiás teológus-püspök, Kerekes Ferenc matematikus és természettudós, Pápay József nyelvész. Az orvoskari „képviselővel” nem érdemes számolni, mert ők kedvtelenül kezelték ezt a kérdést már a kezdetektől, ez kiderül a tanulmányomból. Szentpéteri Kun Bélát azért említettem, mert a legjobb javaslatokat a nevekre vonatkozóan a jogászok készítették, az pedig Szentpéteri Kun Béla javaslata volt. Ráadásul ő egyházjogász is volt és a Kollégium neveltje. Révész becsülte Adyt, ő is ismerte a Református Kollégium történetét, így én arra a következtetésre jutottam, hogy amíg a háború utáni bizonytalan időkben, amikor négy professzor kivételével valamennyi professzor elmenekült a városból, és csak lassan szállingóztak haza, ez alatt az idő alatt a kiírás megtörtént az állványzat megléte idején. A visszatért

professzoroknak a legfőbb gondja az „igazoló bizottság” előtti megjelenés volt, így részükről kifogás nem igen fogalmazódott meg. Különben is „igazságosnak” tűnhetett a különböző szakterületek, illetve fakultások számára. Adyt pedig egyszerűen kiírták Révész kívánságára. Mindezek alapján, már csak a sietség miatt is, én 1945 ősze és 1946 ősze közé teszem ezt a szűk körben egyeztetett névkiírást, főként Révész és Szentpéteri Kun professzorok nevéhez kötve. Mindezekon túl az is kedvezőnek tűnt, hogy az 1945/46. tanévben Erdős Károly professzor volt a rektor, aki köztudomásúan vajszívú ember lévén engedte ezt az akciót, vagy talán még részt is vehetett benne. Aki tehát ennek a problémának a kutatására vállalkozik, azt javaslom, hogy először ezt a háború utáni korszakot vizsgálja meg. Őszintén reménykedünk abban, hogy egyszer valaki rábukkan a hiányzó adatokra.

Legutoljára kerültek a panteonba Medgyessy Ferenc és Csúry Bálint. Nevük kiírása mintegy tíz éves vita eredménye volt. Először Papp István javasolta levélben Csúry Bálint nevének megörökítését 1957. december 19-én a Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanácsának az évi VIII. rendes ülésén. A rektor a levelet felolvasta, s azt a jegyzőkönyvben teljes terjedelemben megörökítették.¹⁰⁸ A méltatás megemlíti a Szamosháti szótárt, s megtudjuk még, hogy Csúry készített egy Csángó szótárt is, ez azonban kéziratban maradt és a

háború alatt megsemmisült. Papp István leveléből kiderül, hogy Móricz Zsigmond neve már ekkor fönt van, sőt a Pápay Józsefé is. A Tanács jó szándékát fejezte ki a javaslattal kapcsolatban, de megjegyezték, hogy a táblákra úgy kerüljenek nevek, hogy ne csak „ötletszerűen” döntsenek időnként, hanem kössék ezt valamilyen alkalomhoz, például az egyetem 50 éves évfordulójához. Így más neves tudósok is számba jöhetnek Csúryval együtt. A végleges döntést tehát elhalasztották. A félévszázados jubileum táján, 1962-ben erre nem tértek vissza. Ezt követően az un. Rektori Tanács ülésén, 1963. január 31-én vetették föl Medgyessy Ferenc nevének megörökítését „a volt Ady-Társaság egykori tagjainak előterjesztésére”. Határozatban mondták ki Medgyessy nevének bevésését, a végrehajtást pedig a gazdasági rektorhelyettesre bízták.¹⁰⁹ Ezt viszont nem hajtották végre. Valószínűleg azért, mert nem az Egyetemi Tanács döntött e kérdésben. 1966. február 23-án tartott IV. rendes ülésén az Egyetemi Tanács a már nyugalmazott Juhász Géza (név nélkül benyújtott!) javaslatára újból foglalkozott Medgyessy táblájával és a következő határozatot hozta: „A rektor az egyetemi Tanáccsal egyetértésben úgy határoz, hogy az egyetem az intézmény elődje, a Református Kollégium egykori diákjának, Medgyessy Ferenc elhunyt szobrászművész emlékének ápolása céljából nevét a díszudvar emléktábláján megörökíti; a részletkérdésekben (időpont, emlékünnepe) az Egyetemi Tanács

108 KLTE Tanácsának jegyzőkönyve, „egyebek” tárgysorozat, 2686-1957. I.sz.

109 KLTE Rektori Tanács 312/1963. V. Etsz. főljegyzésének – jegyzőkönyvön kívüli – ad 5./ pontja foglalkozik ezzel.

fog határozni.”¹¹⁰ Az ezt követő eseményeket nem ismerjük, Csúry Bálint nevét sem 1963-ban, sem 1966-ban nem említették, valószínűleg az 1957-es ajánlást érvényben tartották. A továbbiakról csupán annyit tudunk, hogy 1966 szeptemberétől Rapcsák András lett a rektor, aki a második tanévének megnyitó ünnepségén, 1967. szeptember 14-én a díszudvaron felavatta Medgyessy Ferenc és Csúry Bálint emléktábláját.¹¹¹

*

A panteonba szinte valamennyi szakterületről bekerültek jelentős személyek, akik ténylegesen is formálták a magyar nemzeti kultúrát és tudományművelést. Munkásságuk, illetve iskolázásuk kötődött a Debreceni Kollégiumhoz. Látva a neveket, olyanok vannak megörökítve a díszudvaron, akiknek köszönhetően Debrecen a magyar szellemi élet kimagasló vára lett. Őket mutatjuk be a következő részben.

---

110 KLTE Tanácsának jegyzőkönyve f. pontja foglalkozik e kérdéssel.

111 Medgyessy Ferenc és Csúry Bálint nevét a Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanácsa íratta föl 1967. július 17-én. Az egyetemi irat száma 2170-II/1967. Az irat a MNL HBML-ban nem található. A táblaavatás ténye viszont a meghívóban is szerepel, amelyet Csúry Kálmán neves debreceni ügyvéd, Csúry Bálint unokaöccse bocsátott rendelkezésünkre.

V. A panteon névszerinti bemutatása

DEBRECENI EMBER PÁL (1660 körül¹¹²–1710) „puritánus” teológussal indul a nagy nevek sora. Debrecenben született, Olaszliszván halt meg. A puritán debreceni magatartás egyik kiváló képviselője, aki maga is megélte ezt szorgalmával, sok-sok munkával, a Biblia szerinti életvezetéssel. Latinul vezetett naplójába följegyezte a vele történeteket. *Wade mecum*-nak nevezték akkor ezt, Pápán van meg az eredeti példánya. Igen sok adatot találunk benne a Debreceni Kollégium történetével kapcsolatban. Ezek hiteles tények, hiszen Ember Pál itt járta ki iskoláit, 19 éves korában már praeceptorként tanította az alsóbb klasszisokat. Huszonkét évesen hívták el Sárospatakra rektornak. Időközben Leidenben és Franekerben tanult és egyszer vissza is jött Debrecenbe. Híresen kiváló szónok volt, s mint ilyen, egyik prédikációjával II. Rákóczi Ferencet is könnyekre indította Patakon. Tudományos szempontból a protestáns történetírás első nagy mestere. Sokat írt. 1727-ben készült el Utrecht-ben *A magyarországi és erdélyi református egyház története* című közel nyolcszáz oldalas művével, mely bőséges forrása lett az akkori idők kutatóinak.¹¹³ Hogy miképpen gondolkodott és tanított hazájáról, azt legjobban

---

112 Születésének pontos idejét eddig nem tudjuk, becsült évszámról van szó.

113 Latinból magyarra fordította Botos Péter református lelkész. Megjelent a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei kiadásában Sárospatakon, 2009-ben.

tükrözi az 1706-ból fennmaradt egyik írása: „*Ha valaki igaz haza fia, akkor abban az ő nemzetéhez és hazájához való szeretetnek nagynek és buzgónak kell lenni. ... Mi, akiket éget nemzetünkhöz és ebben Isten Házához való szerelemnek tüze, légyünk buzgó szeretői a magunk vérének és csontjának ... Kiki az ő tisztí és hivatala szerint, a'mint segítheti nemzete dolgát, segítse.*”¹¹⁴

MARÓTHI GYÖRGY (1715–1744) mélyen debreceni gyökerű, rendkívül sokoldalú tanáregyéniség. Itt született és itt is halt meg huszonkilenc éves korában. A Kollégium diákja volt, majd tanult Baselben, Genfben és Bernben, innen ment Groningenbe, Utrechtbe és Franekerbe. *Opinionones* című írásában foglalta össze a pedagógiai és iskolai reformokra vonatkozó nézeteit, s ez meghatározta az egész 18. századi református iskolarendszer fejlődését. A pedagógián kívül a magyar tudománytörténet a matematikában, a fizikában, a csillagászatban, a földrajzban és az ének-zeneben tartja jelentősnek a munkásságát. 1743-ban írta, illetve adta ki híres számtankönyvét *Aritmetika, vagy számvetésnek mestersége* címmel, melyben már helyesen a négy alapl műveletet tárgyalja. Tőle származik jó néhány ma is használatos matematikai szakkifejezés.¹¹⁵ Új korszakot nyitott a természettudományos szemléletben

azzal, hogy Descartes-nak szinte minden alapvető tudományelméleti elgondolásával szembeszegült, és a Galilei-Newton vonalon haladva a kísérleti fizika mellett tört lándzsát. Mint önálló tantárgyat, a földrajzot ő vezette be az alsó és középfokú iskolákban. Ő maga igen jó színvonalon leíró természeti földrajzot tanított a Debreceni Kollégiumban. 1742-ben Szilágyi Sámuellel csillagászati obszervatóriumot hoztak létre, elsőként hazánkban. Tehetségét bizonyíthatta, amikor 1736-ban a Groningen-i Egyetemen Gerdes professzor a saját tanainak megvédésére a 21 éves magyar diákot, Maróthit választotta ki a nyilvános disputára. Ekkor ott – éppen Descartes nyomán – még azt tartották, hogy a Föld áll, sőt lapos, a gravitációt még nem értették. A kor szokásainak megfelelően szervezték a tudományos vitát, bárki hozzászólhatott. Maróthi Kopernikuszt védte Ptolemaiosszal szemben, s Newton fizikájával érvelt. Ez a fiatal Maróthi rendkívüli képességeire vall.¹¹⁶ Ami az ének-zenét illeti, ő hozta létre a Kollégiumi Kántust 1739-ben, mely az első négyesféle ifjúsági vegyes kar volt hazánkban.¹¹⁷

HATVANI ISTVÁN (1718–1786) a „Magyar Faust”, illetve a „magyar kísérleti fizika atyja” megbecsülést jelentő elnevezést kapta az utókortól. Rimaszombati

114 Idézi Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: A Debreceni Református Kollégium története. MORE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1988. 581.

115 TtREK O 43. Kiadta Margitai János Debrecenben.

116 Vö. Tóth Béla: Maróthi és a magyar csillagászat. Múzeumi Kurír, 1972. október, 9. szám. 22–29.

117 A Kollégiumba akkor még csak fiúk jártak, a szopránt a gyerekek énekelték.

születésű, sokfelé járt iskolába, ám a Debreceni Kollégiumban érett tudóssá. Sírkövét iskolája őrzi Debrecenben. Tanulmányait Baselben folytatta, ahol teológiai és orvosi doktorátust szerzett. A Bernoulliak tanítványa volt. Orvosdoktori diplomáját *A betegségek megállapítása az arc kifejezéseiből* című dolgozatával szerezte. Ezt követően Leidenben végzett kutatásokat. Professzornak hívták Marburgba és Leidenbe, de ő hazaszeretetből Debrecenre választotta. Ő emelte igazából debreceni Alma Mater színvonalát európai szintre. 1749 és 1786 között volt itt professzor. Tudományművelési szempontból új szemléletet hozott a hazai szellemi életbe. Kiváló matematikus, fizikus, orvos, kémikus, csillagász, gyógyszerész és teológus is volt. Sőt, a filozófiához is alkotóan hozzászólt, mert Európában először ő tette félre a Christian Wolff-féle „ellentmondás és elégséges ok” elvére épülő spekulatív tudományművelési módszert, s bevezette a tapasztalás-kísérletezés-következtetés Newton-i elvét. Ezzel kiállt a gravitáció valósága mellett. Ezt Európában sokan még Hatvani korában is nehezen tudták elfogadni, mivel Descartes tagadta a létét. Hatvani már elektromos kísérleteket is végzett, s mivel erre nem volt még magyarázat, elnevezték „ördögös” professzornak. Hatását, „szellemét” még több évtizeddel később is emlegették, s ezt Arany János meg is énekelte több mint félévszázaddal később, amikor izgalmasan leírja, milyen csendben várták órára a titokzatos, „ördöggel cimboráló professzort”, a „magyar Faustot”. Az 1855-ben róla írt versben így zárja gondolatait a nagy

tudósról: „S mi a természet zára, nyitja? Isten-dicsőségül tanítja.” Tessedik Sámuel, a tudós szarvasi evangélikus pap Debrecenbe jött Hatvanihoz talaj-kémiát tanulni, hogy meghonosíthassa az akácfát az Alföldön. Hatvani a kor legkiválóbb tudósainál tanult, később is a legnagyobbakra figyelt, így Európából hazahozta és Debrecenben meghonosította a legmagasabb szintű természettudományi oktatást.¹¹⁸ Tudománytörténeti jelentősége révén vált a „professzorság” mintaképévé. Ezt jelképezi a Debreceni Egyetem melletti nagy tölgyfa alatt látható szobra. Varga Imre alkotása.

WESZPRÉMI ISTVÁN (1723–1799) Veszprémben született. A debreceni református kollégiumi tanulmányok elvégzése után Zürich, Utrecht és London volt peregrinus tanulmányainak helyszíne. Utrechtben szerezte orvosdoktori diplomáját 1756-ban. Latinul és magyarul írt értékes műveket. Londonban adta ki 1755-ben a pestis elleni védőoltással foglalkozó könyvecskéjét, amely a mai immunológusok szemével olvasva is érdekes lehet, nem különben járványtani szempontból. Hazajöve Debrecen városi orvosa lett, s haláláig e tisztségben maradt. Nagy kérdése volt ennek a kornak a csecsemőhalandóság. Weszprémi ebben nyújtott komoly segítséget. *Kisded gyermekeknek*

118 Vö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Hatvani István Teológiai Kutatóintézet, DRHE, Debrecen, 2012. Maróthi, Hatvani és a panteon többi természettudósainak részletesebb bemutatása e műben található.

neveléséről való rövid oktatás című könyvét Kolozsvárra adták ki magyarul 1760-ban. Orvosi szempontból érdekes és jelentős írása az 1766-ban Debrecenben megjelent *Bábamesterségre tanító könyv*, melyet külföldi tanulmányai, vagy inkább jegyzetei alapján készített. Orvosi tudományos berkekben leginkább történeti munkája kapcsán vált híressé. 1774 és 1787 között megírta Magyarország és Erdély orvosainak életrajzi gyűjteményét *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* című négy kötetes művében.¹¹⁹ Ezek a kötetek Lipcsében és Bécsben jelentek meg és csak az 1960-as években készült el magyar nyelvű fordításuk. Széleskörű kapcsolatai és levelezése révén egybegyűjtötte a Magyarországon és Erdélyben valaha is tevékenykedő orvosok életrajzi adatait. A magyar orvostörténetnek ez a legkorábbi jelentős műve. A Bécsben kiadott *Pannoniae luctus* című műve viszont a magyar történelem egyik fontos eseménytára. Hatvanival egy időben dolgozott Debrecenben a két híres városi orvos, Weszprémi István és Csapó József, akiknek munkássága révén az orvosi fakultást is létre lehetett volna hívni. Így a Debreceni Kollégium már akkor egyetemmé fejlődhetett volna.

DIÓSZEGI SÁMUEL (1760–1813) református lelkész, híres botanikus volt. Debrecenben született és itt is halt meg. Iskoláit is a Kollégiumban végezte, felsőbb

¹¹⁹ Vö. Magyar-Petrányi: A belgyógyászat alapvonalai I. – Medicina, Budapest, 1974. 35.

szinten tanított is a poéták¹²⁰ osztályában. Ezután Göttingenben hallgatott mértant, természettant és orvostudományt. Fazekas Mihállyal közösen írt művének címe magáért beszél: *Magyar Fűvészkönyv, mely a két magyar hazában található növényeknek megismerésére vezet, a Linné alkotmánya szerint. Első rész. Egyhímesek. Sok hímesek*. Debrecenben adták ki 1807-ben. A „második részt”, azaz egy újabb kötetet – mint a gyakorlat számára használható orvosi fűvészkönyvet – már Diószegi maga készítette és adta ki 1813-ban. Ez tudománytörténeti szempontból talán jelentősebb a fűvészkönyvnel. Mindkét mű a kor európai színvonalát tükrözi. Szobra Debrecenben a volt Fűvészkert helyén, a Perényi utcában van.

KÖVY SÁNDOR (1763–1829) Nádudvaron született, de a Debreceni Kollégiumban folytatta tanulmányait, s tehetségénél fogva már 16 éves korában tógátus diák lett. Elérte a felsőfokú szintet.¹²¹ Teológiát és bölcseletet hallgatott. Pozsonyban tanult jogot, s 1793-ban a Sárospataki Református Kollégiumba hívták a jogi

¹²⁰ Azok a fiatalok, akik tanulmányaikat a középszinten elvégezték, beléphettek egy magasabb klassziszba, ahol már verselniük kellett. Az iskolai tagozatnak ez az ötödik fokozata volt, utána már lényegében a felsőfok következett. Vö. Zsigmond Ferenc: A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen és Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1940. 17.

¹²¹ A tóga (toga) felöltése azt adta tudtul mindenkinek, hogy a fiatal elérte tanulmányaiban a felsőfokú szintet. Nagy tisztességnek számított az egész városban.

tanszékre. Itt bontakozott ki igazi tehetsége, egyre tekintélyesebb jogtudósa lett hazánkban. A magyar jogtudomány fejlődésében meghatározó egyéniséggé vált. 1800-ban jelent meg az *Elementa jurisprudentiae hungaricae* (A magyar jogbölcselet elemei) című műve, amely latinul is és magyarul is sok kiadást ért meg, s tankönyvül szolgált a magyar felsőoktatásban. Egy latin nyelvű egyházjogi kézirata is fennmaradt. A Magyar Tudományos Akadémia létrehívásakor részt vett annak jogi megalapozásában. Sárospatakon van eltemetve. – 1931-ben a jogi kar méltán javasolta őt a panteonba, hiszen Debrecenben is tanítottak a könyveiből.

FAZEKAS MIHÁLY (1766–1828) Debrecenben született, apja jómódú „cívís”: gyógykovács és állatorvos volt. Természetesen a Hatvani István fémjelezte Debreceni Kollégiumban taníttatta fiát, akit tudományos pályára szánt. Fazekas azonban tizenhat éves korában megelégedte a rendszeres és szigorú kollégiumi életet, s beállt közhuszárnak. Tizennégy esztendeig katonászkodott, részt vett a császári csapatok törökországi és moldvai hadjárataiban, 1793-ban pedig a francia köztársaság ellen harcolt. Ekkor undorodott meg az értelmetlen vérontástól és 1796 végén főhadnagyi rangban leszerelt. Hazatérve szülővárosába, élete végéig a tudománynak és az irodalomnak élt. Kertészkedett, fűvészkedett, csillagászáttal foglalkozott, részt vett a város közügyeiben, a nagytemplomi gyülekezet gondnokává választották. Baráti körével, főként Csokonaival élénk

szellemi életet teremtett Debrecenben. Kazinczyval is baráti kapcsolatokat ápolt. 1807-ben Diószegi Sámuellel közösen kiadta a magyar növényteni irodalom egyik legjelentősebb alkotását, a *Magyar Fűvészkönyvet*, 1819-től pedig minden évben szerkesztett egy kalendáriumot polgártársai okulására. Magyarországon ezek voltak az első olyan naptárak, amelyekből kimaradtak a babonás jövendölések. Élete vége felé csillagászati könyvet is írt. Lírikusként a kor nagy költői közé emelkedett népies elbeszélő költeményével, a *Ludas Matyival*. Ezzel írta be nevét a magyar irodalomba.¹²² Sírja a Debreceni Köztemetőben van.

DOMOKOS LAJOS (1728–1803) Debrecenben született és Kólyon halt meg. A város főbírója volt. Rá hárult a feladat, hogy a 18. század utolsó negyedében a kollégiumi oktatásban bekövetkezett ellentmondásos helyzetet megoldja. Miközben az udvar a *Ratio Educationis*-szal igyekezett reformálni a magyarországi oktatást, addig a Kollégium professzorai – bár jó színvonalon oktattak – minden újítási kísérletnek ellenálltak. Ebbe a helyzetbe avatkozott be a tekintélyes Domokos Lajos, aki sem a Mária Terézia féle központosítást nem támogatta, sem pedig a Kollégium professzorainak konzervatívságát nem tolerálta. 1782-ben létrehozatta az un. *Ordo Studiorum* tantervi reformot, amelyet aztán vasszigorral végrehajtatott. Újítási törekvései

122 Vö. Zsigmond Ferenc: A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom, i.m. 50–51.

miatt a bécsi udvar is megneheztelt rá, de saját egyháza is szembefordult vele, mondván, hogy beleszól az iskola dolgaiba. Pedig a tananyagba és a tanítás rendjébe beavatkozó intézkedései szükségszerűek voltak, kemény előírásai tudták megmenteni a kollégiumi oktatás színvonalát. Az ő szorgalmazására hoztak létre 1798-ban külön tanszéket a filozófia számára, majd 1800-ban szintén önálló tanszéket a jogtudomány számára. Sőt, mint egyben debreceni egyházi főkurátor, ő indítványozta először 1795. április 25-én, hogy „minden tudomány magyarul taníttassék”, mert ezt kívánja „a művelődés érdeke, a tanítás sikere és az ország törvénye”.¹²³ Ez bátor lépés volt, amikor még a latin volt a tudományok elfogadott nyelve, a németet pedig hivatalos nyelvvé akarták tenni.

BUDAI ÉZSAIÁS-nak (1766–1841) Szilágypér (Peér) a szülőfaluja, Debrecenben van eltemetve. A Debreceni Kollégiumban már korán kitűnt tehetségével és szorgalmával, 16 évesen lett tógátus diák, az ifjúság pedig szeniorrá választotta. 1792-től a Göttingeni Egyetemen tanult, utána tanulmányokat folytatott Angliában és Hollandiában. Főként históriával és klasszika-filológiával foglalkozott. Ez utóbbi területen munkája úttörő jelentőségű.¹²⁴ 1794-ben újra Göttingenben találjuk, ahol

123 Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története. Hofmann és Kronovitz Nyomda, Debrecen, 1904. 17.

124 Vö. Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest, 1955.

bölcsészdoktori címet szerzett. Hazajöve a Kollégium tanárává nevezték ki. Csokonainak is és Kölcseynek is tanára volt. Fölsírmerte, hogy a régiek tudományából át kell menteni az értékeket, de nagyon nagy szükség van egyfajta új szellemiségre is. Ezt valósította ő meg Debrecenben. Jelentős szerepet játszott a magyarnak, mint tannyelvnek a bevezetésében. Úttörő szerepe volt a tanárképzés megindításában. 1802-től a *paedagogica* és *didactica* tárgyak nagyhatású előadója, „felügyelő tanára” (classium inspector) volt.¹²⁵ Három kötetben (1800, 1805, 1808) megírta és kiadta *Magyarország Historiája* című könyvét, melyet az egész országban használtak.¹²⁶ Ő már Kant filozófiáján is túllépett, és olyan szellemi nyitottságot képviselt, különösen a teológiában és a történettudományban, amely egyenesen vezetett a reformkorba, s beletorkolt az 1848-as forradalomba és szabadságharcba.¹²⁷ Igen jó dogmatikai jegyzete maradt fenn.¹²⁸ Hatalmas történetírói munkássága, főként a magyarországi reformáció feldolgozása elismeréseként kapta Göttingenben a díszdoktori címet 1817-ben, a reformáció 300 éves évfordulója alkalmából. Itthon az MTA 1831-ben levelező tagjává választotta.¹²⁹

125 Vö. Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 86.

126 Vö. Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 42.

127 Vö. Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem. DRHE Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debrecen, 2012. 78–80.

128 Vö. Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem, i.m. 78–80.

129 Részletesebb bemutatás végett lásd Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem, i.m. 78–80.

KEREKES FERENC (1784–1850) Arad vármegye Erdőhegy nevű kis településén született igen szegény családban. A Debreceni Kollégiumban bontakozott ki tehetsége. Nagyformátumú, európai hírű természettudós lett belőle, akit német nyelvű kémia könyve alapján a Szentpétervári Egyetem is meghívott tanárának. Nem fogadta el a meghívást, volt iskolájába jött vissza, hálából. A Kollégium 1990-ben sírkövet állíttatott neki Balatonfüreden.¹³⁰ Kerekes Ferenc és a két Bolyai munkássága időben nagyjából egybeesik. A Marosvásárhelyi Református Kollégium két nagy alakjának, a különös matematikai tehetséggel megáldott Bolyaiaknak méltó debreceni kortársa. Széles körű tudása azokéval vetekedett, a tudományos alkotás terén azonban Bolyai János felülmúlta őt. Zseniális képességét elaprózta. Foglalkozott botanikával, ásványtannal, kémiával, nyelvészettel, míg végérvényesen a matematikánál kötött ki. Amikor a lipcsei Jablonowski Társaság 1834-ben pályázatot hirdetett a komplex számok és a geometriai szerkesztések közötti kapcsolat tisztázására, a két Bolyai előtt Kerekes dolgozatát értékelték többre. A helyzetképhez hozzátartozik, hogy a meghirdetett pá-

130 A szívbeteg Kerekes Ferenc Balatonfüreden gyógyíttatta magát és ott halt meg. Az eredeti temetőt az 1970-es években felszámolták, Kerekes sírjának helyét már nem lehet megállapítani. Egy jelképes sírt kapott ősi iskolájától. A sírkő állítását Nagy Mihály kémia-fizika szakos tanár, a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának 1992 és 1996 között volt igazgatója szervezte. A balatonfüredi református gyülekezet hálaadó istentiszteletén e sorok írója volt az igehirdető lelkész, a sírkőavatás alkalmán Nagy Mihály mondott emlékbeszédet és a Kollégium Kántusa énekelt.

lyázatra csak az említett három kiváló akkori magyar matematikusunk küldött be értekezést, más európai tudós nem szólt hozzá a témához. Kerekes munkássága mai szemmel is kimagasló egyetemi szintnek felel meg. *Elmélkedés a Fellengős Mathesis igaz Sarkalatairól* című, magyar nyelvű „felsőfokú jegyzetével” már 1837-ben megvetette a differenciál- és integrálszámítás oktatásának hazai alapjait.¹³¹ Ez az első magyar nyelvű „egyetemi tankönyv” a matematikai analízis területén.

PÁPAY JÓZSEF (1873-1931) a Komárom megyei Nagyigmádon született, Debrecenben van eltemetve. Ő az első a debreceni panteonban, aki nem debreceni diák volt, hanem a Pápai Református Kollégiumba járt, ahol franciául, olaszul és törökül is tanult. Budapesten végezte az egyetemet, előbb klasszika filológiával és a latin eredetű korabeli nyelvekkel foglalkozott, majd a magyar és összehasonlító finnugor nyelvészet lett a szakterülete. A 16. és 17. század teljes magyar irodalmát elolvasta a szörend tanulmányozása céljából. Már fiatalon olyan kiváló nyelvész volt, hogy gróf Zichy Jenő 1897-ben felkérte expedíciójának tagjává az obi-ugor népek és nyelvek kutatására. Először Szentpéterváron megtanult oroszul, majd Kazánban összegyűjtötte a csuvas, tatár, baskír, mordvin, cseremisiz és votják nyelvű vallásos tartalmú nyomtatványokat. A csuvas nyelv után megtanulta az osztjákot. Mindkettőt tanulmányozta a magyar nyelvi rokonság szempontjából.

131 TtREK R 608/54.

Hírnevét gyarapította, hogy sikerült megfejtenie Reguly Antal hátrahagyott osztják följegyzéseit. 1908-ban az MTA levelező tagja lett, és ugyanebben az évben választották meg a Debreceni Kollégium bölcsésztagozatán a magyar és összehasonlító finnugor nyelvészeti tanszék akadémiai tanárává. 1909-ben tartotta akadémiai székfoglaló előadását *Nyelvünk finnugor eredetének kérdése Sajnovics és Gyarmathi felléptéig* címmel. Pápay 1914-től a Debreceni Egyetemen a magyar és finnugor nyelvészet tanszékének professzora lett. Őt avatták elsőként az egyetem díszdoktorává 1915-ben. Néprajzi gyűjtései is jelentősek.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY-t (1773–1805) Debrecenben nem igen szükséges részletesen bemutatni, már csak azért sem, mert egyetemünkön és a kollégiumban voltak mindig a legjobb Csokonai-szakértők, költészetének tudós elemzői. Tóth Béla, Julow Viktor, Debreczeni Attila, Győri János és mások méltó emléket állítottak neki. Csokonai édesapja rendezett körülmények között tartotta el családját. Fia, Mihály is eleinte rendesen végezte tanulmányait, de úgy húsz éves korában valami belső nyugtalanság vett rajta erőt és ettől kezdve cselekedetei gyakran megmagyarázhatatlanok lettek. Mindenhol mindenkiel, valamennyi intézménnyel konfliktusa támadt, s emiatt zaklatott élete szinte követhetetlen. Bejárta a fél országot, míg végre újból hazajött Debrecenbe. Úgy lehetne őt jellemezni, mint egy „viharmadárt”, akit ide-oda hajtott

belső ösztöne, mert másoknál jobban megérezett valamit az elkövetkező és majdan bekövetkező európai társadalmi-szellemi-tudományos fejlődés előszeléből. Költészete a halhatatlanok közé emeli. Szép verseit, mint például *A tihanyi Ekhóhoz*, *A Reményhez*, *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* nagyon sokan ismerik, de a *Dorottya* is kedvelt darabja a színházaknak. Számos költő, mint a Kollégium neveltje, Csokonai emléktől kapott ihletet. Debrecen város és történelmi iskolája szobrot emelt neki. Izsó Miklós alkotása most is a Kollégium felé néz, művészeti szempontból is hazánk kiemelkedő szépségű, alighanem egyik legszebb egész alakos szobra. Csokonai és a Kollégium viszonyáról a változó idők ideologikus eszméi mítoszokat költöttek, ezek rárakódtak a valóságra, így tárgyilagos képet nehéz róla alkotni. E sorok írója, aki szintén a Kollégium diákja volt és olvasta mindkét Csokonai-per anyagát, azok pártján áll, akik szerint egy intézményt nem szabad elmarasztalni még egy költővel szemben sem úgy, amint azt tették Csokonai kapcsán a 20. század második felében. A nemzet kultúrája szempontjából ugyanis éppen olyan értékes egy iskola, mint maga a vátesz-zseni költő. Csokonai Debrecené, itt született és itt nyugszik. Síremléke a Dorottya utcában van.

KÖLCSEY FERENC (1790–1838) költő, politikus és nyelvújító, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Kisfaludy Társaság egyik alapítója. Sződemeteren született, Szatmárcsékén van eltemetve. 1796 és 1809 között végig a Debreceni Kollégiumban tanult – nagyon nagy lelkesedéssel. Egyformán érdekelték a bibliai tudományok, a nyelvek, a történelem, de még az egzakt tudományok is. Csak egy ilyen mindent átfogni tudó, nyugodt elme volt képes arra, hogy egy költeménybe sűrítse az egész magyar történelmet: ez lett a *Himnuszunk*. Kézirata 1823. január 22-én kelt Szatmárcsékén, ez a januári nap lett a Magyar Kultúra napja. Maga a vers nagyon szép példa az örök magyar sorskérdések bemutatására. Érdemes elgondolkodni azon, mit akart kifejezni a költő, azt hogyan tette, miért éppen azt mondja, amit mond. A Himnusz ilyen formában nem is igen születhetett volna másnak a fejében, mint egy debreceni református kollégiumi diákéban. A „zivatáros századok” történelmén kívül elgondolkozhatunk azon, mint A. Molnár Ferenc debreceni professzor is tette, vajon jól értjük-e nemzeti imádságunkat, a Himnuszt.¹³²

132 Pl. „Isten áldd meg a magyart, Jókedvvel, bőséggel”. A „jókedv” ebben a sorban valószínűleg Isten kegyelmét jelenti, mint azt Kölcsey olvashatta sok helyen a Károlyi Gáspár által fordított teljes Bibliában. Az Úrnak jókedve, azaz tetszése, vagy „jótetszése”, kegyelme, szabad döntése számos alkalommal előtűnik ilyen értelemben. Vagy a „Mebűnhötte már e nép A múltat s jövőndőt” kifejezés is bibliai eredetre vall, mert ez többször olvasható az Ószövetségben. „Értünk Kunság mezein Ért kalászt lengettél, Tokaj szőlővesszein Nektárt csepegtetted!” sorok pedig költői szépségű nyelvi megfogalmazása a kenyérnek és a bornak, az úrvacsora két elemének.

Kölcsey igen komoly tájékozottságot szerzett a Biblia tanulmányozása terén és ennek több elemét örököltette meg e nevezetes versében. A „bölcsségirodalom” pedig arra indította, hogy szép gondolatait a *Parainézisben* követendő példaként hagyja az utána jövő nemzedékek számára.

LUGOSSY JÓZSEF (1812–1884), aki korának a magyar és általános nyelvészet egyik legnagyobb hazai alakja volt, Felsőbányán született, Debrecenben halt meg. A Kollégium diákja és szeniora volt, aki latin nyelvű verseivel is kitűnt társai közül. 1840-ben Berlinben tanult orientalisztikát. Hazatérte után 1841-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé fogadta. Előbb lelkész volt Szatmáron, majd tanár Máramaroszigeten és 1845-től a Debreceni Kollégiumban a magyar irodalom tanára, egyúttal a Kollégium könyvtárosa lett. Mint ilyen, ő alapozta meg a Kollégium Nagykönyvtárának rendjét. Részt vett a szabadságharcban, huszár nemzetőrként szolgált és nagyhatású lelkesítő beszédeket mondott az ifjúságnak. A szabadságharc leverése után hónapokig bujdosott, előbb Tégláson, majd másutt. 1851-től 1861-ig ismét a Debreceni Kollégiumban kapott tanári katedrát, 1858-ban pedig akadémiai rendes taggá választották. Betegségéből felgyógyulva visszajött a Kollégiumba, és 1877-től újból, mint rendkívüli tanár szanszkrit nyelvet tanított. Számos nyelvészeti és bibliográfiai értekezése jelent meg. A görögre és latinra épülő európai

nyelveken kívül a héber, arab, perzsa és a tibeti nyelvet is megtanulta. Ő írta az első magyar nyelvű arab nyelv-tant 1841-ben, de írt még az ősmagyarok csillagászati ismereteiről is. 1877-ben rövid időre eljutott Londonba és Edinburghba, ahol a legjobb brit könyvtárakban a keleti nyelveket kutatta. Tudásával alapozta meg tekintélyét és így vált a 19. századi nemzeti ébredés egyik vezéralakjává.

ARANY JÁNOS (1817–1882) Nagyszalontán született és Budapesten halt meg. Költői zsenije folytán a magyarság egyik legismertebb verselője, a nemzeti nyelv és művelődés alighanem legnagyobb apostola. 1833 és 1836 között volt a Kollégium diákja. Mint Kölcsey, igazából Arany is Csokonai ihletésére kezdett verselni. Csendes természetű, mindent magába fogadó elme volt, akire a Kollégium valamennyi tanára nagy hatást tett. Érdekes, hogy nem az irodalmár Péczeli József köréhez vonzódott, hanem jobban tetszett neki a természettudós „agg Simeon”-nak nevezett Sárvári Pál. Sárvárinál próbálta ki rajzolóképességét. Versben örökítette meg Hatvani István professzornak a diákság körében élő emlékét. Amint a *Bolond Istók*-ból kiderül, Arany számára a debreceni évek egy sejtelmes fel-töltekezés időszaka lehetett, s ez elegendő volt ahhoz, hogy rendkívüli írói képessége rövidesen napvilágra jöjjön. Irodalomtörténészek úgy vélik, hogy amikor Toldi Miklós a petrencés rúddal könnyedén mutatja a Budára vezető utat, erre a debreceni diákevek alatt

csodálkozhatott rá, ugyanis a gerundium versenyen¹³³ hasonlót látott. Arany Jánost bölcsessége folytán választották a Magyar Tudományos Akadémia főttkári tisztségébe. Érdekelte a magyar őstörténet és annak sok elemét meg is énekelte (*Rege a csodaszarvasról, Toldi, Csaba királyfi*), figyelt a kor filozófiai súlypontjaira (*Honnan és hová?*), az evolúcióval kapcsolatos korabeli vitákra (*Hatvani*), de a református kegyességű, bibliás Arany János még ma is a teológiai érdeklődés tárgyát képezi (*Fiamnak, Alkalmi vers*). A debreceni kései felvilágosodás legjelesebb alakjaként tartjuk számon.

IMRE SÁNDOR (1820–1900) személyében egy igazi magyar nyelv és irodalom szaktudós következik a panteonban. Hegyközpályiban született és Hódmezővásárhelyen halt meg. Ő is a Debreceni Kollégium neveltje, Arany Jánosnak osztálytársa volt. Filozófiát, jogot és teológiát tanult, majd hosszú éveket töltött

---

133 Vö. Pál Antal: Gerundiosos erőpróba története annak ergonómiai, fiziológiai, morfológiai correlatioi, mint a debreceni diáktúzóltóság ősi sporthagyományai. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83–1983/84. iskolai évről. Debreceni Kollégium Sokszorosító Iroda, Debrecen, 1984. 279–332. Arany a Toldi első énekének 10. versében írja le Miklós rendkívüli erejét, s ez a leírás teljesen egyezik a szokásban volt gerundiosos erőpróbával, az akkori „sportvetélkedővel”:

„Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
Mint csekély botocskát, véginél ragadja;
Hosszan, egyenesen tartja félkezével,
Mutatván az utat, hol Budára tér el,
S mintha vassá volna karja, maga válva,
Még csak meg se rezzen a kinyujtott szálfá.”

lelkészként és tanárként, mialatt fölkészült és komoly irodalomtörténész lett. Már 1858-ban az MTA levelező tagjává választották. Így hívták meg a Debreceni Kollégiumba 1859-ben a magyar irodalom tanszékre, s itt működött 1873-ig, amikor is Gyulai Pál javaslatára elfogadta az új Kolozsvári Egyetem hívását az irodalomtörténeti tanszék professzori állására. A debreceni évek alatt a kollégium irodalomtörténeti oktatását országos szintre emelte. Ő volt a debreceni Gyulai Pál, aki határozott reformokat valósított meg az irodalom oktatásában. 1865-ben kiadott *Magyar Irodalomtörténete* és annak rövidebb változata lett a tankönyv az ország keleti felében, az Alföldön és Erdélyben egyaránt. Ő is a népi-nemzeti vonalat képviselte. Debrecenben neki köszönhető a magyar nyelv és irodalom oktatásának tudományos igényű megalapozása. Igen jelentősek a magyar nyelvtörténeti kutatásai. Sőt, ő vetette fel először Debrecenben, még kollégiumi tanársága idején, az óralátogatás szabadságát, s úgyszólván ezáltal vált a debreceni egyetemi oktatás előfutárává.

RÉVÉSZ IMRE (1826–1881) Lugossy-tanítvány volt. A nemzeti függetlenséget jelképező un. *pátens*-küzdelem debreceni vezéralakja. Újfehértón született és Debrecenben halt meg. Teológiai tanulmányokkal tetőzte be a kollégiumi éveket, majd sokfelé volt lelkes, Debrecenben is, de semmiféle egyházi tisztséget nem vállalt, még a teológiai tanárságot sem fogadta el, csak hogy a történettudománynak élhessen. Igazából a 19. század egyik legnagyobb történetírója, aki elsőként

írt magyar nyelven Kálvin-életrajzot széleskörű kutatások alapján. Oly sok történeti munkát hagyott maga után, hogy az utókor csak hosszú évek munkájával tudta sajtó alá rendezni. A Kollégium történetének egyik nevezetes eseménye éppen az ő személyéhez kötődik. 1849 nyarán a Nagykönyvtár megmentése volt a fő gond, amikor is az orosz csapatok kezdték ellepni Debrecent. Tanárok és diákok egyaránt féltették tőlük a híres és értékes nagykönyvtári anyagot. Ezt Révész Imre egyszerűen megoldotta. Egyedül ő maradt ott a könyvtárban. Amikor az orosz katonák megjelentek a Kollégiumban, a 23 éves Révész Imre, a szakállas fiatalember, fekete hosszú tógát viselve az oroszokban nagy tiszteletet ébresztett. Valósággal megilletődtek személye láttán, s nem bántották a könyvtárat.¹³⁴ Az orosz embernek ugyanis a pápa szent és sérthetetlen volt, s ezt látták a „könyvek között élő” szakállas Révészben. Unokája, szintén Révész Imre, híres egyháztörténész, professzora volt a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karának.

134 Valószínűleg az 1849. július 4-i eseménynek a hagyomány által kissé kiszínezett változatairól van szó. Ezeket többféle képen szokták előadni. Az esetet maga Révész Imre így írta le: „... mert már ma délután 2 óra tájban én hozzám is jött föl vagy hat muszka 3 izben; utóbb egy altiszt is jött s látván a képeket és könyveket szobámban, nagy reverenciát mutatott, sőt meglátván engemet, még a bezárt rostélyos ajtót sem kívánta fölnyitni, de én fölnyitám s szobámat kinyitám s megmutatám neki.” Közlötte Szabadi István: Révész Imre (1826–1881) Naplók, igehirdetések, levelek. Bartha Mór Önéletirat (részletek) In: Emlékek és források. Debrecen 1848/49. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 26. Debrecen, 2001. 213–264. A kézirat a Kollégium levéltárában van, jelzete: TtREL I.25.d.7.

HÓGYES ENDRE (1847–1906) neve hosszú viták után került a díszudvar egyik kazettájába. Méltán! Az ifjabb Révész Imre 1932. január 19-én ezt jegyezte rá kézírással a véleménykérő lapra: „Hógyes Endre egyike volt a legtipikusabb magyar alföldi hajdú koponyáknak. Debreceni diákságára egész életében büszke volt. Nem is tagadhatta volna le, annyira sugárzott egész lényéből az itt formálódott szellem.”¹³⁵ Hajdúszoboszlón született, Budapesten halt meg. A Debreceni Kollégium számon tartja őt mint kiválónak, „orvostudor” növendékét, akit 1881-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1889-ben rendes tagjává választott. Orvosi oklevelét a Pesti Tudományegyetemen szerezte 1870-ben. Tudományos munkássága igen sokoldalú. Előbb az elméleti orvostani, majd a gyógyszeres tanterv tanszéken volt tanársegéd. 1873-ban a kísérleti kórtan magántanára lett Budapesten. 1875-től a Kolozsvári Egyetem professzora volt, majd 1883-tól haláláig a Budapesti Egyetemen lett az általános kór- és gyógytan, valamint a bakteriológia nyilvános rendes tanára. Az MTA kiadásában 1881–1885 között megjelent háromkötetes művében elsőként írta le az egyensúlyérző rendszer reflexívét, s annak forgatásra, valamint elektromos ingerlésre bekövetkező reakcióját. Hallásmérő készülékével az audiológia hazai úttörő egyénisége lett. További nagy érdeme, hogy módosította Pasteur veszettség elleni védőoltását. A vírus hatásának enyhítésére nem a szokásos beszáradásos módszert, hanem a hígítási

135 MNL HBML VIII. 1/b. 39.d. 589/1931-32. etsz. Kézírás, aláírással.

eljárást alkalmazta. Lényegében ez a gyakorlat ma is. Hógyes Endre egyike a leginvenciózusabb magyar orvos-kutatóknak. Tudományos dolgozatai igen nagy számban jelentek meg, számos kórtani tanulmánnyal gazdagította a hazai orvostudományt.¹³⁶

BALTAZÁR DEZSŐ (1871–1936) Hajdúböszörményben született a család ötödik, legkisebb gyermekeként. Édesapja Baltazár János, 48-as szabadságharcos veterán honvéd hadnagy, Hajdúböszörmény, majd a Hajdúkerület főmérnöke volt. 1890-ben érettségizett a Debreceni Református Főgimnáziumban, ezt követően a Kollégiumban teológiai és jogi stúdiumokat folytatott. Református lelkészé szentelése után nevelői állást kapott a Tisza családnál. Ezzel párhuzamosan a budapesti, berlini, heidelbergi egyetemeken folytatta tovább tanulmányait, utána jogi doktorátust szerzett Budapesten. Korának hatásos egyházi szónokaként jelentős szerepe volt a Debreceni Egyetem létrehozásában.¹³⁷ A gróf Dégenfeld József egyházkerületi főgond-

136 A Debreceni Kollégium híres diákjainak névsorában Hógyes Endre méltán szerepel „orvostudorként”. Vö. S. Szabó József: A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925. Debrecen és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1926. 89.

137 Baltazár Dezső egyházi és közeleti jelentőségét Baráth Béla teológus egyháztörténeti disszertációja mutatja be: „Földbe-gyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920), Sárospatak: Hernád Kiadó, 2014. (Nemzet, egyház, művelődés; 10)

nok által már közel két évtizeden át következetesen képviselt egyetemalapítási gondolatot magáévá tette. Mint éppen akkor megválasztott püspök, 1911 őszén egy népes debreceni és tiszántúli küldöttséggel a parlamenthez vonultak annak demonstrálásaként, hogy ők Debrecenben szeretnék az ország második egyetemét. Fölsíem, hogy a Kollégium több évszázados szolgálatára építve immár nemzeti érdek egy olyan egyetemnek a létrehívása, amelynek alapító fakultásai a református teológiai, bölcsészeti, jogi és orvosi karok. Híres beszédével bocsátotta el a professzorokat: *“Ha a magyar nemzeti művelődés az ellenkező szelek fúvása mellett csak úgy tudhatott magának újabb szilárd templomot építeni, ha fundamentumába egy református intézmény gránitköveit építi bele: odaadjuk a gránitköveket.”*¹³⁸ – Baltazár Dezső a Debreceni Köztemetőben van eltemetve a díszsírhelyek elején, sírján egy egészalakos kőszobor áll.

ADY ENDRE (1877–1919) életét, munkásságát szinte mindenki ismeri. Ő a magyar kultúrtörténet jellegzetesen emblematisz alakja, akit költészete

---

138 TtREL I. 1. a. 44. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1914. június 3–5 napjain Debrecenben tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta: Kiss Ferenc, Debrecen, 1914. 184. szám. 139. Az idézett mondatot így folytatta a püspök: *„Megöntözzük könyveinkkel, reájuk jegyezzük a lelkiismereti és alkotmányos szabadság jegyeit, s ha valamikor a templom csarnokában a kettős szentséget idegen istenek bálványá kezdené beárnyékolni, kiássuk alóla a köveket s belőlük tisztá oltárt építeni mindig lesz erőnk.”*

a világirodalom egyik kiválóságává emeli. Érmindszenten született, Budapesten halt meg. Életművével kapcsolatban csupán néhány debreceni vonatkozású dologra utalunk. Amikor 1896-ban a Debreceni Kollégiumba iratkozott be joghallgatónak, abban az időben kezdte itt történelem tanári pályáját a bölcsésztagozaton Ferenczy Gyula, a későbbi teológiai tanár, aki arról tartott előadásokat, hogy a magyarságnak van egy sokkal ősbibb eredete, mely a sumérek korára nyúlik vissza.¹³⁹ A Biblia is említ egy népet, amely Góg és Magóg vezetése alatt északról támadja Izráelt. Ezek olyasféle vad népek voltak, amelyek eredeti állapotukban maradtak. Ady ugyan csak szűkebb körben emlegette, hogy neki tetszettek Ferenczy Gyula előadásai, pedig végül innen származik a saját magára alkalmazott *Góg és Magóg fia* kifejezés. Tehát valami ősmagyarként, valami eredeti erőként lép színre a költő „Új időknek új dalaival”. Később is „Verecke híres útján jöve” hangoztatja, hogy „Új szelek nyögetik az ősb magyar fákat, Várjuk már, várjuk az új magyar csodákat!” Ez az „új” jó néhány versében máshol is megjelenik, midőn szomorúan nézi a „magyar ugar elvadult tájait”. Olyan jó volna megtudni, mire is gondolt pontosan Ady, amikor ezzel az „újjal” akart „betörni Dévénynél”.¹⁴⁰ Sajnos, ez

---

139 Ferenczy Gyula 1896-ban székfoglaló előadását ezzel a címmel tartotta: „Sumer és Akkád, tanulmány az assyrologia köréből, egy ősb turáni népről a Tigris és Eufrátes között.” Balogh Ferencz: A Debreceni Református Kollégium története, i.m. 553.

140 Ennek a „titoknak” részletesebb kifejtése olvasható Gaál Botond: Tisza István, a református főgondnok című tanulmányában. In: Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István

már nem lehetséges. – E sorok írója, mint későbbi „iskolatársa” mindkettőjüknek, föl meri vetni azt is, hogy vajon miért feszült egymásnak a két „kálvinista” zseni, Tisza István és Ady Endre. Erre választ az utókor nemzedékeiként már aligha remélhetünk, csupán szomorúan gondolunk e tényre. Pedig mindkettőjük égett a hazaszeretettől! Tisza nemzetben gondolkodott, Ady pedig népben. Nem értették egymást. Tisza akarta a Debreceni Egyetemet, Ady nem helyeselte annak létrehívását. Pedig mindkettő ugyanannak az Alma Maternek volt a gyermeke, a Debreceni Református Kollégiumnak. Ez elgondolkodtató. Nagy emberek tévedései még nagyobbak!¹⁴¹ Egyébként az 1930-as években a debreceni egyetemisták többsége Adyt olvasta. A teológusok biztosan. Ők már Adyn tájékozódtak.¹⁴² Számos versét tudták könyv nélkül. Ady költészete áthalt Debrecenre, de valószínűleg az egész országot is.

MÓRICZ ZSIGMOND (1879–1942) szatmári ember volt, Tiszacsécsén született, Budapesten halt meg. Kisdíákként tanult a Kollégiumban négy évig, később

---

születésének 150. évfordulóján. Kiadta: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Tisza István Baráti Társaság, Debrecen, 2011. 49–58. Kiemelten: 56–57. lapok.

141 Vö. Némedi Lajos: A Kossuth Lajos Tudományegyetem rövid története. Debrecen, 1988. 11. Itt nem derül ki, hogy Ady pontosan mit mondott. Talán az idézett mondat származhat tőle: „A Kálvinista Róma behódolása”.

142 E sorok írója az édesapjától hallotta ezt, aki 1932-ben kezdte az egyetemi tanulmányait. Ő maga is sok Ady-verset idézett alkalmas helyeken és időben.

pedig már ifjúként próbálkozott teológiai és jogi tanulmányokkal. A magyar falusi, paraszti életet különös és gazdag képzeletvilágával ábrázolta. A valóságot akarta érzékeltetni. Leghíresebb regényei – A boldog ember, Fáklya, Uri muri, Légy jó mindhalálig – erről tanúskodnak. Az 1950-es évektől úgy tanították az iskolákban, mintha Móriczot kitaszította volna a Debreceni Kollégium. Nyilas Misi iskoláját valamilyen zord intézménynek láttatták az egész ország közvéleménye előtt. E sorok írója is Móricz iskolájának volt diákja, nem értette a dolgot. Ráadásul személyesen is ismerte Szatmárban a „boldog embert”, Joó Györgyöt. Fájtn neki Móricz hálátlansága azzal az intézménnyel szemben, amely befogadta őt, és amely annyi kiváló embert adott a nemzetünknek. Ám később derült fény arra, hogy ezt csak a társadalmi ideológia értelmezte így, maga Móricz nem. Vallomásai megnyugtatóak voltak: „*Sok regényt írtam meg életemben. Számtalanszor jártam be a magyar falut, a magyar rónákat, a magyar múltat... De a debreceni kollégium sorsát még nem jártam be. Nem jártam be: az mint szellemi melegágy, mint tökéletes lelki tőke, érintetlenül, illetetlenül, kibányászatlanul él bennem... S ha valamit mégis hoztam a magyar Mindenségből, azért hozhattam, mert életem legelső korában millió benyomásban örökölt meg az a múlt, amely ezekhez a falakhoz fűződik, az a múlt, amelynek örök szimbóluma számomra ez az épület.*” Ez csak egy részlet a kéziratából, amelynek a végére ezt írta: „A debreceni kollégium könyvtárának fiú szeretettel Móricz Zsigmond,

1930”¹⁴³ Egy másik leveléből tudjuk meg az igazságot: „A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt s után elszenvedett dolgokat... Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv s gyermeki szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem, s lám az egész világ elfogadta s a gyermek sorsát látták benne... ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött...”¹⁴⁴

MEDGYESSY FERENC (1881–1958) debreceni születésű szobrászművész, sírja Budapesten van. Móricz Zsigmonddal a kollégiumi barátság kötötte össze, az I. gimnáziumi évben még párhuzamos osztályba járhattak,¹⁴⁵ később két évig padtársak voltak.¹⁴⁶ Medgyessy 1899-ben érettségizett a Református Főgimnáziumban, s utána orvosi diplomát szerzett 1904 és 1907 között Budapesten. Személyében egy képzőművész is helyet kapott a díszudvarban. A jellegzetesen magyar szobrászat megteremtésére törekedett. A realitás és a

klasszikus elemek ölelkeznek műveiben. Ezt jól tükrözi a *Táncoló lány*, a *Magvető* vagy a *Debreceni Vénusz*, amelynek Móricz adta ezt a nevet. A debreceni Déri téren látható. Ezekből szinte sugárzik az emberi természet melegsége. A *Magvetőt* maga Móricz Zsigmond is használta művei sorozatán szimbólumként. Híres még a *Hortobágyi bika* tájhoz illő megjelenítése. Debrecenben 31 alkotása őrzi a szobrász emlékét.¹⁴⁷ Alakjai karakteresek. A Déri Múzeum előtt négy allegorikus szoboralkotása van: *Művészet*, *Tudomány*, *Régészet*, *Néprajz*. Ezek a párizsi világkiállításon 1937-ben Grand Prix díjat kaptak. A Kollégium keleti főbejáratánál is van egy domborműve az I. Világháborúban résztvevő diákok emlékére. Ettől néhány lépésre látható Móricz-domborműve az oszloptartón. Medgyessy jobbára Budapesten élt és dolgozott. Munkássága igen gazdag és változatos, számos kisplasztikát, köztéri szobrot és épületszobrot készített, amelyek megtalálhatók szinte az egész országban: a Magyar Nemzeti Galériában, a debreceni Déri Múzeumban, a székesfehérvári Deák Gyűjteményben, a pécsi Janus Pannonius Múzeumban, a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban vagy a győri Xantus János Múzeumban és még sok más helyen. Kétszer kapta meg a Kossuth-díjat, 1948-ban és 1957-ben.

143 TtREK R 1660.

144 Részlet Kardosné Magoss Olgához írt levélből, kelt 1930. december 12-én. In: Móricz és Debrecen. Az anyagot gyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta Szabó Sándor Géza. Debrecen, 1980. 106.

145 Vö. Sz. Kürti Katalin: Medgyessy Ferenc és Debrecen. Debrecen, Alföldi Nyomda, 1981. 26. Itt olvashatjuk Móricz Zsigmond 1937-ben írt visszaemlékezését.

146 Móricz Zsigmond fiának, Móricz Imrének a közlése 2013. januárjában.

147 Fodor Éva művészettörténész legfrissebb adata, 2013 januárjában.

CsÚRY BÁLINT (1886–1941) Szatmár vármegye Egri nevű községében született. A debreceni köztemetőben nyugszik. A Debreceni Kollégium partikulájában, a Szatmárnémeti Református Főgimnáziumban érettségizett. A költőnek induló Csúry Bálint a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen magyar és finnugor nyelvészetet tanult, s az ott folyó nyelvjáráskutatásban lelte kedvét.¹⁴⁸ Tehetsége hamar nyilvánvalóvá vált, tanárai marasztalták. 1910-től 1932-ig a Kolozsvári Református Kollégium tanára volt. Nyelvészeti és nyelvjáráskutatói tevékenysége révén 1927-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Nemzetközi hírnévre tett szert. Előbb a helsinki Finnugor Társaság, majd pedig az Észt Tudományos Akadémia tagjává választották. A magyar nyelvjáráskutatás úttörő tudósává emelkedett. Ilyen tárgyú munkásságát először szülőföldjén kezdte. Szamosháti gyűjtése (1935–1936) és az annak eredményeként létrejött *Szamosháti szótár* a magyar tájszótárak legjobbjai közé tartozik. Behatóan foglalkozott a beregi Tiszahát és az egykori Ugocsa vármegye magyarságának nyelvével, illetve az északi csángó települések nyelvjáráásával is. Módszertani újításaival és tudományszervező tevékenységével az 1930-as években előre vitte a hazai dialektológia szakterület kiépítését. 1932-ben nevezték ki a debreceni Tisza István Tudományegyetemre a magyar nyelvészet és a finnugor összehasonlító nyelvészet tanárává. Egy tanéven keresztül, 1937–1938-ban

148 Vö. Balassa Iván: Csúry Bálint. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 7–37.

a Bölcsészettudományi Kar dékáni tisztségét is ellátta. 1938-tól haláláig az általa szervezett és alapított debreceni Magyar Néprnyelvkutató Intézet igazgatója volt. Munkásságával elindított egy olyan nyelvjáráskutatói mozgalmat, amely a Debreceni Egyetemen virágzott ki a 20. század utolsó harmadában és hatása átnyúlt a 21. századra is.¹⁴⁹

VI. Zárógondolatok: Ők is méltók lettek volna

A Debreceni Egyetem díszudvarán látható 23 név híven tükrözi a város szellemiségét, illetve tudománytörténeti jelentőségét. Ha a főépület előtti parkban álló négy reformátor szobrára gondolunk, vagy akár a Hatvani-professzorról mintázott ülő szobor-alkotásra az épülethez közeli tölgyfa alatt, s ezek mellé képzeletben odatesszük a belső panteon neveit, méltán fogalmazódik meg bennünk, hogy Debrecen a Református Kollégium és az abból kifejlődött Egyeteme tette tekintélyes várossá a magyar nemzet történetében. A megörökített személyek kétségtelenül mind érdekesek arra, hogy a legjobbak közé soroltassanak. Ha

149 Közvetlen tanítványai közül csak néhányat említünk: Balassa Iván, Szabó T. Attila, Kiss Kálmán, Bakó Elemér, Végh József, Muzsnay Árpád. A kései tanárutódok közül a 20. század végén és a 21. század elején a nyelvjáráskutatásban kiemelkedik Csúry Bálint földije, Kálnási Árpád munkássága, akinek több kötete jelent meg, főként a keleti magyar tájak nyelvjárási emlékeit összegyűjtve. Ezek között van a Cívis szótár, amellyel megmentette, illetve átmentette a debreceniek egykor használt nyelvzetét.

évtizedekkel korábban történt volna az egyetem alapítása, s így a nevek kiválasztása is, nyilvánvalóan más-képpen alakult volna a névsor, de ha mai ismeretünk szerint állítottuk volna össze a 25 kazettába írandó neveket, bizonyára azok sem lennének azonosak a most láthatókkal. Abban biztosak lehetünk, hogy jó néhány nevet minden korszak felvésett volna a díszudvarra. A többit egy nagyon hosszú névsorból lehetett volna, illetve lehetne kiválasztani. Bőven vannak ugyanis, akik méltán képviselnék mindazt, amiért évszázadokon át dolgoztak, küzdöttek a debreceni tudós elődök nemzetük, népük javát szolgálva. A panteon összetételét mai nemzedékünknek már nem igen illő vitatni, nem érdemes boncolgatni, mert esetleg részrehajlóan ítélnék meg a dolgot. Szabad azonban elgondolkodni azon, hogy – a teljesség igénye nélkül – mégis kik lennének azok az egyetemalapító bátor elődeink és példaértékű híres tudósaink, akik nem kaptak helyet, mégis mind ott szerepelhetnének a panteonban. Íme néhány név: Martonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkö Márton, Sárvári Pál, Irinyi János, Szőnyi Pál, Péchy Mihály, Péczeli József, Csányi Dániel, Kovács János, Bíró Lajos, Török József, Török Pál, Balogh Ferenc, Dégenfeld József. A kicsit későbbiek közül – már a 20. században – pedig talán Szabó Lőrinc, Gulyás Pál, Karácsony Sándor, Bay Zoltán, Szele Tibor, Szabó Magda neve fémjelezhetné Debrecen egyetemét. Ők még nem annyira „történelmi” alakok. Aligha fogynánk ki a méltó nevek

felsorolásából. Mindenki tudna még újabb neveket javasolni.¹⁵⁰ Így helyes! Ezért a még üres két kazettát semmiképpen nem szabad betölteni, hanem örök figyelmeztetésként üresen hagyni az utókor tanárai és diákjai számára, miszerint mindenki és mindenkor olyan szorgalommal, hűséggel és odaadással fáradozzék az egyetem és a magyar nemzet előmenetelén, mint azt elődeink tették. Úgy kell tehát tekintenünk a panteonba bekerült nevekre, mint azoknak méltó reprezentánsára, akik bármely korban hozzájuk hasonlóan „küzdöttek vagy küzdeni fognak erejük szerint a legnemesbékért”.¹⁵¹ A Debreceni Egyetem panteonja a magyar szellemi élet gazdag tárházának kicsinyített mása, amely híven őrzi a sajátosan debreceni örökséget, és magában hordozza a magyar nemzeti kultúra értékeit az *universitas scientiarum* szellemében!

---

150 Ha e sorok íróját kérdezné valaki történelmi jelentőségű nagyjainkról, az egyetem panteonjából nem hagyta volna ki Martonfalvi Tóth Györgyöt, Sárvári Pált és Dégenfeld Józsefet. Martonfalvinak köszönhető a Debreceni Kollégium újrualapítása a 17. században, Sárvári volt a 19. század egyik legnagyobb természettudósa, gróf Dégenfeld József pedig mint a tiszántúli és debreceni reformátusok világi főgondnoka a legtöbbet fáradozott a Debreceni Egyetem létrehozásáért.

151 Vörösmarty juthat eszünkbe, aki a könyvtárban töprengett magyar nemzete sorsán.

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
HATVANI ISTVÁN SZELLEMI ÖRÖKSÉGE	13
Hatvani helye a magyar tudománytörténetben	13
Életrajzi ízelítő	15
A tanított tárgyak sokfélesége	18
Székfoglaló európai szinten	20
A debreceni tudományos környezet.....	22
A teológiai tudás is minősít.....	25
25 éves a Hatvani-intézet.....	29
EGY NEMZET MEGÚJULÁSA	35
I. Az európai tudományos élet szerveződése.....	35
Az európai tudományművelés a reneszánsz idején	36
Az egyetemek mint szellemi őrhelyek.....	39
A tekintély más értelmezése és a „more geometrico” elv	42
A tudományos élet szervezettebb formája iránti igény.....	48
Egy titokzatos tényező	50

II. A magyar szellemi élet szervezésének kialakulása.....	53
A reneszánsztól a reformkorig.....	53
A protestáns kollégiumoktól az Akadémiáig.....	56
III. A Debreceni Református Kollégium akadémikus tanárai.....	61
IV. Zárógondolatok:.....	95
a Kollégium akadémikus diákjai.....	95
IRODALOM	103
A DEBRECENI EGYETEM	
DÍSZUDVARÁNAK PANTEONJA.....	107
Elkészültek a díszudvar kazettái	107
I. A karok által javasolt nevek listái	108
II. A négy kar együttes listája.....	114
III. Szily Kálmán államtitkár rendet tesz.....	117
IV. A panteon bővítése	120
V. A panteon névszerinti bemutatása.....	127
VI. Zárógondolatok:	
ők is méltók lettek volna.....	157
TARTALOMJEGYZÉK.....	161